ΠΛΕΘΡΟΝ | Φιλοσοφία

τίτλος πρωτοτύπου: Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*

© Gallimard, 1975

© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Πλέθρον, 2011

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ – Λ. Ρινόπουλος & ΣΙΑ Ε.Ε.
Σίνα 42, 106 72, Αθήνα, τηλ.: (210) 36.19.363
Βιβλιοπωλείο: Μασσαλίας 20α, 106 80 Αθήνα,
τηλ.: (210) 36.45.057, fax: (210) 36.41.260
http://www.plethronbooks.gr
e-mail: info@plethronbooks.gr

ISBN 978-960-348-226-0

MICHEL FOUCAULT

ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ

Η Γέννηση της Φυλακής

μετάφραση:
Τάσος Μπέτζελος

ΠΛΕΘΡΟΝ

ους που συνόδευσε αυτόν τον σχηματισμό φέρει σαφώς αυτήν τη διπλή ένδειξη: τους πολίτες και τους λεγεωνάριους, τον νόμο και τη στρατιωτική άσκηση. Την ώρα που οι νομομαθείς και οι φιλόσοφοι αναζητούσαν στο σύμφωνο ένα πρωταρχικό μοντέλο για τη συγκρότηση ή την ανασυγκρότηση του κοινωνικού σώματος, οι στρατιωτικοί, και μαζί με αυτούς οι τεχνικοί της πειθαρχίας, επεξεργάζονταν διαδικασίες για τον ατομικό και συλλογικό καταναγκασμό των σωμάτων.

2.

Τα μέσα της ορθής εκγύμνασης

Στις αρχές ακόμη του 17ου αιώνα, ο Walhausen υποστήριζε ότι η «αυστηρή πειθαρχία» είναι η τέχνη της «ορθής εκγύμνασης».[1] Πράγματι, η πειθαρχική εξουσία είναι μια εξουσία η οποία αντί να υπεξαιρεί και να παρακρατά, έχει ως μείζονα λειτουργία να «εκγυμνάζει»· ή, μάλλον, να εκγυμνάζει ώστε να παρακρατά καλύτερα και να υπεξαιρεί περισσότερα. Δεν διασυνδέει τις δυνάμεις για να τις περιορίσει αλλά προσπαθεί να τις συνδέσει όλες μαζί, ώστε να τις πολλαπλασιάσει και να τις χρησιμοποιήσει. Αντί να κάμπτει ομοιόμορφα και μαζικά οτιδήποτε υποτάσσεται σ' αυτήν, διαχωρίζει, αναλύει, διαφοροποιεί, προωθεί τις μεθόδους αποσύνθεσης που διαθέτει μέχρι τις αναγκαίες και επαρκείς ενικότητες. «Εκγυμνάζει» τα ασταθή, συγκεχυμένα και ανώφελα πλήθη σωμάτων και δυνάμεων σε μια πολλαπλότητα ατομικών στοιχείων (μικρές χωριστές κυψέλες, οργανικές αυτονομίες, γενετικές ταυτότητες και συνέχειες, συνδυαστικά μέρη).

Η «πειθαρχία» κατασκευάζει άτομα· είναι η ειδική τεχνική μιας εξουσίας που χρησιμοποιεί τα άτομα τόσο ως αντικείμενα όσο και ως εργαλεία για την άσκησή της. Δεν είναι μια θριαμβεύουσα εξουσία, που λόγω της υπερβολής της μπορεί να εμπιστεύεται την υπερδύναμή της· είναι μια μετριοπαθής και καχύποπτη εξουσία που λειτουργεί με όρους υπολογισμένης αλλά συνεχούς οικονομίας. Πρόκειται για ταπεινές τροπικότητες και ελάσσονες μεθόδους, αν συγκριθούν με τα μεγαλοπρεπή τελετουργικά της ανώτατης αρχής ή τους μεγάλους μηχανισμούς του κράτους. Αλλά αυτές ακριβώς θα εισβάλουν σταδιακά σε τούτες τις μείζονες μορφές, θα τροποποιήσουν τις διατάξεις τους, θα επιβάλλουν τις διαδικασίες τους. Ο δικαστικός μηχανισμός δεν θα ξεφύγει από αυτήν τη μετά βίας μυστική εισβολή. Η επιτυχία της πειθαρχικής εξουσίας οφείλεται ασφαλώς στη χρήση απλών εργαλείων: του ιεραρχικού βλέμματος, της κανονικοποιητικής κύρωσης, και του συνδυασμού τους σε μια προσίδια σε αυτήν διαδικασία, που είναι η εξέταση.

1. J. J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, σ. 23.

Η ιεραρχική επιτήρηση

Η άσκηση της πειθαρχίας προϋποθέτει μια διάταξη που εξαναγκάζει μέσα από το παιχνίδι του βλέμματος και έναν μηχανισμό όπου οι τεχνικές οι οποίες επιτρέπουν σε κάποιον να κοιτάζει επάγουν αποτελέσματα εξουσίας, και όπου, αντιστρόφως, τα μέσα καταναγκασμού καθιστούν απολύτως ορατούς εκείνους στους οποίους ασκούνται. Κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής αρχίζουν σταδιακά να κατασκευάζονται αυτά τα «παρατηρητήρια» της ανθρώπινης πολλαπλότητας, που τόσο λίγα εγκώμια εξασφάλισαν από την ιστορία των επιστημών. Δίπλα στη μεγάλη τεχνολογία για τις διόπτρες, τους φακούς και τις φωτεινές δέσμες, η οποία συνδέθηκε άρρηκτα με τη θεμελίωση της νέας φυσικής και της νέας κοσμολογίας, υπήρξαν οι μικρές τεχνικές των πολλαπλών και διασταυρούμενων επιτηρήσεων, των βλεμμάτων που πρέπει να κοιτάζουν χωρίς να τα βλέπουν· μια σκοτεινή τέχνη του φωτός και του ορατού προετοίμασε αθόρυβα μια νέα γνώση για τον άνθρωπο, μέσω τεχνικών που στόχο είχαν να τον καθυποτάξουν και μεθόδων που στόχο είχαν να τον χρησιμοποιήσουν.

Υπάρχει ένα σχεδόν ιδεώδες πρότυπο για τούτα τα «παρατηρητήρια»: το στρατόπεδο. Είναι η εσπευσμένη και τεχνητή πόλη που κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται σχεδόν κατά βούληση· είναι ο υψηλός τόπος μιας εξουσίας που πρέπει να έχει τόσο περισσότερη ένταση, αλλά και διακριτικότητα, τόσο περισσότερη αποτελεσματικότητα και προληπτική αξία, επειδή ακριβώς ασκείται σε ενόπλους. Στο τέλειο στρατόπεδο, όλη η εξουσία θα μπορούσε να ασκείται αποκλειστικά και μόνο μέσα από το παιχνίδι μιας ακριβούς επιτήρησης· και κάθε βλέμμα θα αποτελούσε ένα εξάρτημα στη συνολική λειτουργία της εξουσίας. Το παλαιό και παραδοσιακό τετράγωνο σχέδιο τελειοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό χάρη σε αναρίθμητα σχήματα. Ορίζεται με ακρίβεια η γεωμετρία των διαδρόμων, ο αριθμός και η κατανομή των σκηνών, ο προσανατολισμός των εισόδων τους, η διάταξη των στοίχων και των ζυγών· σχεδιάζεται το δίκτυο των αμοιβαία ελεγχόμενων βλεμμάτων.

> Χαράσσονται πέντε γραμμές στο πεδίο των ασκήσεων: η πρώτη απέχει 16 πόδια από τη δεύτερη· οι άλλες απέχουν 8 πόδια η μία από την άλλη· και η τελευταία απέχει 8 πόδια από τα καλύμματα των όπλων. Τα καλύμματα των όπλων απέχουν 10 πόδια από τις σκηνές των κατώτερων αξιωματικών, ακριβώς μπροστά στον πάσσαλο της πρώτης σκηνής. Ο δρόμος που χωρίζει τους λόχους έχει πλάτος 51 πόδια. […] Όλες οι σκηνές απέχουν δύο πόδια η μία από την άλλη. Οι σκηνές των κατώτερων αξιωματικών βρίσκονται απέναντι από τα δρομάκια των λόχων τους. Ο πάσσαλος της σκηνής του τελευταίου απέχει 8 πόδια από την τελευταία σκηνή των στρατιωτών και η είσοδος κοιτάζει προς τις σκηνές των λοχαγών. […] Οι σκηνές των λοχαγών στήνονται απέναντι από τους δρόμους των λόχων τους. Η είσοδος κοιτάζει προς αυτούς τους λόχους.[2]

Το στρατόπεδο είναι το διάγραμμα μιας εξουσίας που δρα μέσω του αποτελέσματος μιας γενικής ορατότητας. Για καιρό θα υπάρχει στην πολεοδομία, στην κατασκευή των εργατικών κατοικιών, των νοσοκομείων, των ασύλων, των φυλακών, των παιδαγωγικών ιδρυμάτων αυτό το πρότυπο του στρατοπέδου, ή τουλάχιστον η αρχή στην οποία εδράζεται: η χωρική συναρμογή των ιεραρχημένων επιτηρήσεων. Η αρχή της «ενσφήνωσης». Για τη σχετικά ανομολόγητη τέχνη των επιτηρήσεων το στρατόπεδο ήταν ό,τι ήταν και ο σκοτεινός θάλαμος για τη μεγάλη επιστήμη της οπτικής.

Αναπτύσσεται τότε μια ολόκληρη προβληματική: η προβληματική μιας αρχιτεκτονικής που δεν σχεδιάζεται πλέον μόνο για να είναι ορατή (μεγαλοπρέπεια του ανακτόρου) ή για να επιτηρείται ο εξωτερικός χώρος (γεωμετρία των φρουρίων) αλλά και για να επιτρέπει έναν εσωτερικό, διαρθρωμένο και λεπτομερή έλεγχο –για να καταστήσει ορατούς εκείνους που βρίσκονται μέσα σ' αυτήν. Γενικότερα, είναι η προβληματική μιας αρχιτεκτονικής που θα μπορούσε να αποτελέσει τελεστή για τον μετασχηματισμό των ατόμων: να δρα σ' εκείνους που στεγάζει, να συνιστά δίοδο πρόσβασης στη διαγωγή τους, να οδηγεί μέχρι σ' αυτούς τα αποτελέσματα της εξουσίας, να τους προσφέρει ως αντικείμενα σε μια γνώση, να τους τροποποιεί. Οι πέτρες μπορούν να παράγουν ευπείθεια και να επιτρέπουν τη γνώση. Το παλαιό απλό σχήμα του εγκλεισμού και της περίφραξης (του συμπαγή τοίχου και της ακλόνητης πύλης, που αποτρέπουν την είσοδο και την έξοδο) αρχίζει να αντικαθίσταται από τον υπολογισμό των ανοιγμάτων, των μεστών και των κενών χώρων, των περασμάτων και των διαφανειών. Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο οργανώνεται σταδιακά το νοσοκομείο-οικοδόμημα ως εργαλείο της ιατρικής δράσης: πρέπει να επιτρέπει την ορθή παρακολούθηση των ασθενών και συνεπώς την καλύτερη διευθέτηση της νοσηλευτικής φροντίδας· η μορφή των κτιρίων, μέσω του επιμελούς διαχωρισμού των αρρώστων, πρέπει να αποτρέπει τη μετάδοση των νοσημάτων· η εξαέρωση και η κυκλοφορία του αέρα γύρω από

2. *Règlement pour l'infanterie prussienne*, γαλλική μετάφραση, Bibliothèque de l'Arsenal, Χειρόγραφο υπ' αρ. 4067, φ. 144. Για τα παλαιά σχήματα, βλ. Praissac, *Les Discoures militaires*, 1623, σσ. 27-28. Montgommery, *La Milice française*, σ. 77. Για τα νέα σχήματα, βλ. Beneton de Morange, *Histoire de la guerre*, 1741, σσ. 61-64, και *Dissertations sur les Tentes*· βλ. επίσης πολυάριθμους κανονισμούς, όπως η *Instruction sur le service des règlements de Cavalerie dans les camps*, 29 Ιουνίου 1753. Βλ. Εικόνα 7.

κάθε κρεβάτι πρέπει να εμποδίζουν τη στασιμότητα των τοξικών ατμών γύρω από τον ασθενή, αφού κάτι τέτοιο θα επέφερε την αποσύνθεση των οργανικών υγρών του και θα επιδείνωνε άμεσα την αρρώστια του. Το νοσοκομείο (εκείνο που θέλουν να σχεδιάσουν στο δεύτερο μισό του αιώνα, και για το οποίο φτιάχτηκαν τόσα σχέδια μετά τη δεύτερη πυρκαγιά στο Hôtel-Dieu) δεν είναι πλέον μόνο το κεραμίδι που στεγάζει τη δυστυχία και τον επικείμενο θάνατο. Είναι, στην ίδια του την υλικότητα, ένας θεραπευτικός τελεστής.

Ομοίως, το σχολείο-οικοδόμημα πρέπει να είναι τελεστής εκγύμνασης. Είναι μια παιδαγωγική μηχανή που ο Pâris-Duverney είχε επινοήσει για τη Στρατιωτική Σχολή, φτάνοντας μέχρι τις τελευταίες λεπτομέρειες που τις επέβαλε στον αρχιτέκτονα Gabriel. Να εκγυμνάζονται ρωμαλέα σώματα, επιταγή υγείας· να αποφοιτούν ικανοί αξιωματικοί, επιταγή ποιότητας· να διαμορφώνονται υπάκουοι στρατιωτικοί, πολιτική επιταγή· να αποτρέπεται η ακολασία και η ομοφυλοφιλία, επιταγή ηθικότητας. Τετραπλός λόγος για να εγκατασταθούν στεγανά χωρίσματα ανάμεσα στα άτομα, αλλά και δίοδοι συνεχούς επιτήρησης. Το ίδιο το οικοδόμημα της Σχολής έπρεπε να αποτελεί έναν μηχανισμό επιτήρησης· οι θάλαμοι ήταν κατανεμημένοι κατά μήκος ενός διαδρόμου, σαν μια σειρά μικρά κελιά· κάθε τόσο υπήρχε το δωμάτιο κάποιου αξιωματικού, ώστε «κάθε δέκα μαθητές να έχουν έναν αξιωματικό στα δεξιά και έναν στα αριστερά»· οι μαθητές έμεναν εκεί κλεισμένοι για όλη τη νύχτα· ο Pâris επέμενε να είναι υαλωτό

> [...] το χώρισμα σε κάθε δωμάτιο προς την πλευρά του διαδρόμου, από το ύψος του θώρακα μέχρι ένα ή δύο πόδια από το ταβάνι. Πέραν του γεγονότος ότι αυτά τα υαλωτά χωρίσματα είναι ευχάριστα από αισθητική σκοπιά, τολμώ να υποστηρίξω ότι είναι και χρήσιμα από πολλές απόψεις, για να μην αναφερθώ σε λόγους πειθαρχίας που μπορούν να επιβάλλουν μια τέτοια διάταξη.[3]

Στις τραπεζαρίες είχε φτιαχτεί «ένα ανάβαθρο κάπως υψωμένο για να τοποθετηθούν τα τραπέζια των επιμελητών, ώστε να μπορούν να βλέπουν όλα τα τραπέζια των μαθητών της τάξης τους, κατά τη διάρκεια του γεύματος»· είχαν φτιάξει αποχωρητήρια με μισές πόρτες, ώστε ο επόπτης που βρισκόταν εκεί να μπορεί να διακρίνει το κεφάλι και τα πόδια των μαθητών, αλλά με επαρκώς ψηλά πλάγια χωρίσματα «ώστε αυτοί που βρίσκονταν μέσα να μην έχουν οπτική επαφή».[4] Άπειροι ενδοιασμοί της επιτήρησης, που η αρχιτεκτονική προ-

3. Παρατίθεται στο R. Laulan, *L'École militaire de Paris*, 1950, σσ. 117-118.

4. Archives Nationales [Εθνικά Αρχεία], Χειρόγραφα υπ' αρ. 666-669. Ο J. Bentham αφηγείται ότι ο αδελφός του συνέλαβε την πρώτη ιδέα για το *Πανοπτικό*, όταν επισκέφτηκε τη Στρατιωτική Σχολή.

εκτείνει με χίλιους μηχανισμούς οι οποίοι καθόλου δεν την τιμούν. Δεν θα μας φανούν καταγέλαστοι, παρά μόνο αν λησμονήσουμε τον ρόλο αυτής της ενορχήστρωσης, ελάσσονος αλλά αψεγάδιαστης, στη σταδιακή αντικειμενοποίηση και τον ολοένα και πιο επιδέξιο διατετραγωνισμό των ατομικών συμπεριφορών. Από τους πειθαρχικούς θεσμούς εκκρίθηκε μια διάταξη ελέγχου που λειτούργησε ως μικροσκόπιο της διαγωγής· οι λεπτές και αναλυτικές διαιρέσεις που παρήγαγαν αυτοί οι θεσμοί σχημάτισαν γύρω από τους ανθρώπους έναν μηχανισμό παρατήρησης, καταγραφής και εκγύμνασης. Το ερώτημα είναι: σ' αυτές τις μηχανές παρατήρησης, με ποιον τρόπο πρέπει να υποδιαιρούνται τα βλέμματα, με ποιον τρόπο πρέπει να οριστούν αναμεταδότες και δίοδοι επικοινωνίας μεταξύ τους; Με ποιον τρόπο θα μπορέσει να προκύψει μια ομοιογενής και συνεχής εξουσία από την υπολογισμένη πολλαπλότητά τους;

Ο τέλειος πειθαρχικός μηχανισμός θα επέτρεπε σε ένα μόνο βλέμμα να κοιτάζει συνεχώς τα πάντα. Ένα κεντρικό σημείο θα ήταν αφενός πηγή φωτός που θα καθιστούσε τα πάντα ορατά και αφετέρου τόπος σύγκλισης για καθετί που πρέπει να είναι γνωστό: τέλειο μάτι, από το οποίο δεν ξεφεύγει τίποτα και κέντρο προς το οποίο στρέφονται όλα τα βλέμματα. Όπως ακριβώς το είχε οραματιστεί ο Ledoux όταν κατασκεύαζε το Arc-et-Senans: στο κέντρο των κτιρίων που έχουν διαταχθεί κυκλικά και ανοίγουν προς τα μέσα, μια υψηλή κατασκευή έπρεπε να συγκεντρώνει τις διοικητικές λειτουργίες διεύθυνσης, τις αστυνομικές λειτουργίες επιτήρησης, τις οικονομικές λειτουργίες ελέγχου και επαλήθευσης, τις θρησκευτικές λειτουργίες προτροπής στην υπακοή και την εργασία· από εκεί θα προέρχονταν όλες οι εντολές, εκεί θα καταγράφονταν όλες οι δραστηριότητες, εκεί θα γίνονταν αντιληπτά και θα κρίνονταν όλα τα παραπτώματα· και τούτο άμεσα, χωρίς σχεδόν κανένα άλλο στήριγμα εκτός από μια ακριβή γεωμετρία. Ανάμεσα σε όλους τους λόγους του κύρους που απέκτησαν κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα οι κυκλικές αρχιτεκτονικές,[5] πρέπει ασφαλώς να προσθέσουμε και τον εξής: εξέφραζαν μια πολιτική ουτοπία.

Ωστόσο, το πειθαρχικό βλέμμα χρειαζόταν εκ των πραγμάτων αναμεταδότες. Η πυραμίδα μπορούσε, καλύτερα σε σχέση με έναν κύκλο, να ανταποκρίνεται σε δύο απαιτήσεις: να είναι αρκετά πλήρης ώστε να σχηματίζει ένα δίκτυο χωρίς κενά –με άλλα λόγια, μπορεί να πολλαπλασιάζει τα επίπεδά της και να τα κατανέμει σε ολόκληρη την υπό έλεγχο επιφάνεια· και εντούτοις

5. Βλ. Εικόνες 12, 13 και 16.

να είναι αρκετά διακριτική για να μην επιβαρύνει με ένα νωθρό βάρος τη δραστηριότητα που τελεί υπό πειθάρχηση, και για να μην αποτελεί φρένο και εμπόδιο γι' αυτήν· μπορεί να ενταχθεί στην πειθαρχική διάταξη ως λειτουργία που αυξάνει τα πιθανά αποτελέσματά της. Διαιρεί αναγκαστικά τις βαθμίδες της, αλλά για να αυξήσει την παραγωγική λειτουργία της. Εξειδικεύει την επιτήρηση και την καθιστά λειτουργική.

Αυτό είναι το πρόβλημα των μεγάλων εργαστηρίων και των εργοστασίων όπου οργανώνεται ένας νέος τύπος επιτήρησης. Διαφέρει από εκείνον που διασφαλιζόταν έξωθεν στο καθεστώς της μανιφακτούρας από τους επόπτες που επέβλεπαν την τήρηση των κανονισμών· αυτή τη φορά πρόκειται για εντατικό και συνεχή έλεγχο που διατρέχει ολόκληρη την εργασιακή διαδικασία· δεν αφορά –ή δεν αφορά μόνο– την παραγωγή (φύση, ποσότητα των πρώτων υλών, τύπος χρησιμοποιούμενων εργαλείων, διαστάσεις και ποιότητα των προϊόντων), αλλά συνυπολογίζει τη δραστηριότητα των ανθρώπων, την τεχνογνωσία τους, τον τρόπο που εργάζονται, την ταχύτητά τους, τον ζήλο τους, τη διαγωγή τους. Αλλά διαφέρει επίσης από τον έλεγχο που ασκεί ο αφέντης στο πλαίσιο μιας υπηρετικής σχέσης, καθώς βρίσκεται δίπλα στους εργάτες και τους μαθητευόμενους· διότι διενεργείται από υπαλλήλους, επιστάτες, ελεγκτές και εργοδηγούς. Στον βαθμό που ο παραγωγικός μηχανισμός γίνεται πιο σημαντικός και πιο περίπλοκος, στον βαθμό που αυξάνεται ο αριθμός των εργατών και ο καταμερισμός εργασίας, τα καθήκοντα ελέγχου γίνονται πιο αναγκαία και πιο δύσκολα. Η επιτήρηση γίνεται τότε μια καθορισμένη λειτουργία, η οποία όμως πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας. Πρέπει να τη συνοδεύει απ' άκρου εις άκρον. Γίνεται τότε απαραίτητο ένα εξειδικευμένο προσωπικό, το οποίο πρέπει να είναι συνεχώς παρόν και διακριτό από τους εργάτες:

> Στη μεγάλη μανιφακτούρα όλα γίνονται υπό τον ήχο του κουδουνιού· οι εργάτες εξαναγκάζονται και επιπλήττονται. Οι υπάλληλοι, με ύφος υπεροπτικό και αυταρχικό, που είναι πραγματικά απαραίτητο απέναντι στο πλήθος, τους μεταχειρίζονται με σκληρότητα και περιφρόνηση. Έτσι, αυτοί οι εργάτες είτε κοστίζουν πιο ακριβά είτε μένουν ελάχιστο χρόνο στη μανιφακτούρα.[6]

Αν όμως οι εργάτες προτιμούν τη στελέχωση συντεχνιακού τύπου από το νέο καθεστώς επιτήρησης, οι εργοδότες, από την πλευρά τους, αναγνωρίζουν σ' αυτό ένα αδιαχώριστο στοιχείο του συστήματος της βιομηχανικής παραγωγής, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του κέρδους. Στην κλίμακα ενός εργοστασίου, ενός μεγάλου σιδηρουργείου, ή ενός ορυχείου, «τα έξοδα είναι τόσο αυξημένα, που η παραμικρή ασυνέπεια σε κάθε αντικείμενο θα επέφερε συνολικά μια τεράστια απάτη, που όχι μόνο θα απορροφούσε τα πλεονεκτήματα, αλλά θα οδηγούσε σε απώλεια κεφαλαίων· [...] η παραμικρή αδεξιότητα που θα περνούσε απαρατήρητη, με αποτέλεσμα να επαναλαμβάνεται καθημερινά, μπορεί να καταστεί ολέθρια για την επιχείρηση, ακόμη και να την καταστρέψει σε ελάχιστο χρονικό διάστημα»· γι' αυτό μόνον υπάλληλοι που εξαρτώνται άμεσα από τον ιδιοκτήτη και οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με αυτό αποκλειστικά το καθήκον θα μπορούν να επαγρυπνούν «ώστε να μην ξοδεύεται ανώφελα ούτε μια δεκάρα και ώστε να μη χάνεται ούτε μια στιγμή από την εργάσιμη ημέρα»· αυτοί θα αναλάβουν να «επιτηρούν τους εργάτες, να επιθεωρούν όλα τα έργα, να ενημερώνουν τη διεύθυνση για οτιδήποτε συμβαίνει».[7]

Η επιτήρηση γίνεται ένας οικονομικός τελεστής αποφασιστικής σημασίας, στον βαθμό που αποτελεί τόσο ένα εσωτερικό εξάρτημα του μηχανισμού της παραγωγής όσο και ένα εξειδικευμένο γρανάζι μέσα στην πειθαρχική εξουσία.[8]

Η ίδια κίνηση ακολουθείται στην αναδιοργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης: εξειδίκευση της επιτήρησης και ενσωμάτωση στην παιδαγωγική σχέση. Η ανάπτυξη ενοριακών σχολείων, η αύξηση του αριθμού των μαθητών τους, η ανυπαρξία μεθόδων που θα επέτρεπαν να ρυθμίζεται ταυτοχρόνως η δραστηριότητα ολόκληρης της τάξης, η αταξία και η σύγχυση που προέκυπταν, καθιστούσαν αναγκαία τη διευθέτηση των ελέγχων. Για να βοηθήσει τον δάσκαλο, ο Batencour επιλέγει ανάμεσα στους καλύτερους μαθητές μια ολόκληρη σειρά από «υπαλλήλους»: επόπτες, παρατηρητές, πρωτόσχολους, προγυμναστές, αυτούς που απαγγέλουν προσευχές, γραφιάδες, παραλήπτες μελάνης, ιερείς του ιδρύματος και επισκέπτες. Οι ρόλοι που ορίζονται έτσι ανήκουν σε δύο κατηγορίες: οι μεν αντιστοιχούν σε υλικά καθήκοντα (να διανέμονται το μελάνι και το χαρτί, να δίνονται περισσεύματα στους φτωχούς, να διαβάζονται πνευματικά κείμενα τις ημέρες των εορτών κ.λπ.), οι δε ανήκουν στην τάξη της επιτήρησης: οι «παρατηρητές» πρέπει να σημειώνουν ποιος εγκατέ-

6. *Encyclopédie*, λήμμα «Manufacture».

7. Cournol, *Considérations d'intérêt public sur le droit d'exploiter les mines*, 1790, Archives Nationales [Εθνικά Αρχεία], A XIII[14].

8. Βλ. K. Marx: «Αυτή η λειτουργία επιτήρησης, διεύθυνσης και διαμεσολάβησης γίνεται η λειτουργία του κεφαλαίου απ' τη στιγμή που η εργασία που υποτάσσεται σ' αυτό γίνεται συνεργατική, και ως καπιταλιστική λειτουργία προσλαμβάνει ειδικά χαρακτηριστικά» (*Le Capital*, Βιβλίο I, 4ο τμήμα, κεφ. XIII).

λειψε το θρανίο του, ποιος φλυαρεί, ποιος δεν έχει ροζάριο ή Βιβλίο των Ωρών, ποιος δεν κάθεται καλά την ώρα της λειτουργίας, ποιοι κάνουν απρέπειες, φλυαρούν ή θορυβούν στον δρόμο· οι «παραινέτες» είναι επιφορτισμένοι να «σημειώνουν όσους μιλάνε ή κάνουν θόρυβο όταν μελετούν τα μαθήματά τους, εκείνους που δεν γράφουν ή χωρατεύουν»· οι «επισκέπτες» ζητούν ενημέρωση από τις οικογένειες για μαθητές που απουσίασαν ή διέπραξαν σοβαρά παραπτώματα. Όσο για τους «επόπτες», επιτηρούν όλους τους άλλους υπαλλήλους. Μόνον οι «προγυμναστές» έχουν παιδαγωγικό ρόλο: βάζουν τους μαθητές να διαβάζουν ανά δύο και χαμηλόφωνα.[9] Ωστόσο, μερικές δεκαετίες μετά ο Demia επαναφέρει μια ιεραρχία του ίδιου τύπου, μόνο που τούτη τη φορά οι υπηρεσίες επιτήρησης έχουν σχεδόν πάντα και μια παιδαγωγική διάσταση: ένας υποδιδάσκαλος μαθαίνει τους μαθητές να κρατούν τη γραφίδα, καθοδηγεί το χέρι τους, διορθώνει τα λάθη και συγχρόνως «σημειώνει όσους κάνουν φασαρία»· ένας άλλος υποδιδάσκαλος έχει τα ίδια καθήκοντα στο μάθημα της ανάγνωσης· ο επόπτης που ελέγχει τους άλλους υπαλλήλους και φροντίζει για τη γενική συμπεριφορά είναι επίσης επιφορτισμένος να «εκπαιδεύει τους νεοεισερχόμενους στις ασκήσεις του σχολείου»· οι δέκαρχοι βάζουν μαθητές να απαγγέλουν τα μαθήματα και «σημειώνουν» όσους δεν ξέρουν ανάγνωση.[10] Σκιαγραφείται έτσι ένα ίδρυμα με «αλληλοδιδακτικό» χαρακτήρα, όπου στο εσωτερικό ενός ενιαίου μηχανισμού περιλαμβάνονται τρεις διαδικασίες: η καθαυτό διδασκαλία, η απόκτηση γνώσεων μέσα από την άσκηση της παιδαγωγικής δραστηριότητας, και τέλος μια αμοιβαία και ιεραρχημένη παρακολούθηση. Μια σχέση καθορισμένης και τακτικής επιτήρησης εγγράφεται στον πυρήνα της διδακτικής πρακτικής: όχι ως ένθετο ή πρόσθετο στοιχείο, αλλά ως ένας μηχανισμός που είναι έμφυτος σ' αυτήν και ο οποίος πολλαπλασιάζει τα αποτελέσματά της.

Η ιεραρχημένη, συνεχής και λειτουργική επιτήρηση δεν είναι ασφαλώς μια από τις μεγάλες τεχνικές «εφευρέσεις» του 18ου αιώνα, όμως η επίβουλη εξάπλωσή της οφείλει τη σημασία της στις νέες μηχανικές εξουσίας που τη

9. M.I.D.B. [Jacques de Batencour], *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, σσ. 68-83.

10. Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, σσ. 27-29. Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ένα παρεμφερές φαινόμενο στην οργάνωση των κολλεγίων: για μεγάλο χρονικό διάστημα οι «επιστάτες» είχαν αναλάβει, ανεξαρτήτως των καθηγητών, την ηθική καθοδήγηση μικρών ομάδων από μαθητές. Μετά, κυρίως, το 1762 βλέπουμε να εμφανίζεται ένας τύπος ελέγχου που είναι περισσότερο διοικητικός και συγχρόνως περισσότερο ενσωματωμένος στην ιεραρχία: επιτηρητές, επιμελητές, φροντιστές. Βλ. Dupont-Ferrier, *Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand*, I, σ. 254,. 476.

συνοδεύουν. Χάρη σ' αυτήν, η πειθαρχική εξουσία γίνεται ένα «απαρτιωμένο» σύστημα που συνδέεται εκ των έσω με την οικονομία και τους σκοπούς του μηχανισμού όπου ασκείται. Οργανώνεται επίσης ως μια πολλαπλή, αυτόματη και ανώνυμη εξουσία· διότι αν αληθεύει ότι η επιτήρηση εδράζεται σε άτομα, η λειτουργία της είναι η λειτουργία ενός δικτύου σχέσεων από πάνω μέχρι κάτω, αλλά επίσης μέχρι ενός ορισμένου σημείου από κάτω μέχρι πάνω και παραπλεύρως. Αυτό το δίκτυο «συνέχει» το σύνολο και το διασχίζει απ' άκρου εις άκρον, με αποτελέσματα εξουσίας που στηρίζονται τα μεν στα δε: επιτηρητές διηνεκώς επιτηρούμενοι. Η εξουσία μέσα στην ιεραρχημένη επιτήρηση των πειθαρχιών δεν κατέχεται σαν να ήταν πράγμα και δεν μεταβιβάζεται σαν να ήταν ιδιοκτησία· λειτουργεί σαν διάταξη μηχανισμών. Και αν αληθεύει ότι έχει έναν «επικεφαλής» λόγω της πυραμιδωτής οργάνωσής της, από την άλλη ολόκληρος ο μηχανισμός παράγει «εξουσία» και κατανέμει τα άτομα σ' αυτό το μόνιμο και συνεχές πεδίο. Έτσι, η πειθαρχική εξουσία μπορεί να είναι ταυτόχρονα απολύτως αδιάκριτη, αφού είναι παντού και βρίσκεται πάντα σε επαγρύπνηση, αφού δεν αφήνει για λόγους αρχών καμμία σκοτεινή ζώνη και δεν σταματά να ελέγχει εκείνους που είναι επιφορτισμένοι να ελέγχουν· και απολύτως «διακριτική», διότι λειτουργεί μονίμως και σε μεγάλο βαθμό σιωπηλά. Η πειθαρχία θέτει σε «κίνηση» μια σχεσιακή εξουσία που στηρίζει η ίδια τον εαυτό της μέσω των μηχανισμών της και η οποία αντικαθιστά τη λαμπρότητα των εκδηλώσεων με ένα αδιάκοπο παιχνίδι υπολογισμένων βλεμμάτων. Χάρη στις τεχνικές επιτήρησης η «φυσική» της εξουσίας και η επιλαβή του σώματος διενεργούνται σύμφωνα με τους νόμους της οπτικής και της μηχανικής, σύμφωνα με ένα ολόκληρο παιχνίδι χώρων, γραμμών, οθονών, δεσμών, βαθμών, και χωρίς καταφυγή, κατ' αρχήν τουλάχιστον, στην υπερβολή, τη δύναμη, τη βία. Πρόκειται για μια εξουσία που είναι φαινομενικά τόσο λιγότερο «σωματική» όσο είναι περισσότερο επιδέξια «υλική».

Η κανονικοποιητική κύρωση

1. Στο ορφανοτροφείο του ιππότη Paulet οι συνεδριάσεις του δικαστηρίου που συγκαλούνταν κάθε πρωί αποτελούσαν αφορμή για μια ολοκληρωμένη τελετουργία:

> Βρήκαμε όλους τους μαθητές ετοιμοπόλεμους, σε απόλυτη τάξη, ακινησία και σιωπή. Ο επικεφαλής, ένας νεαρός ευπατρίδης δεκαέξι ετών, βρισκόταν έξω από τη γραμμή, με το σπαθί στο χέρι. Στο πρόσταγμά του το στρατεύμα ξεκίνησε με βήμα ταχύ για να σχηματίσει κύκλο. Το συμβούλιο συγκεντρώθηκε στο κέντρο· κάθε αξιω-

ματικός έδωσε αναφορά για τη μονάδα του, για το τελευταίο εικοσιτετράωρο. Επετράπη στους κατηγορουμένους να απολογηθούν· κατέθεσαν οι μάρτυρες· διαβουλεύτηκαν και, όταν συμφώνησαν, ο επικεφαλής ανακοίνωσε μεγαλόφωνα τον αριθμό των ενόχων, τη φύση των αδικημάτων και τις τιμωρίες που επιβλήθηκαν. Εν συνεχεία, η μονάδα παρέλασε με τη μέγιστη τάξη.[11]

Στην καρδιά όλων των πειθαρχικών συστημάτων λειτουργεί ένας μικρός ποινικός μηχανισμός. Διαθέτει τα προνόμια ενός τύπου δικαιοσύνης, με τους δικούς του νόμους, τα δικά του εξειδικευμένα αδικήματα, τις δικές του μορφές κύρωσης, τις δικές του βαθμίδες δικαστικής κρίσης. Οι πειθαρχίες εγκαθιστούν μια «υποποινικότητα»· διατετραγωνίζουν έναν χώρο που οι νόμοι αφήνουν κενό· χαρακτηρίζουν και καταστέλλουν ένα σύνολο διαγωγών που περνούσαν απαρατήρητες από τα μεγάλα κολαστικά συστήματα λόγω της σχετικής τους ασημαντότητας. «Όταν μπαίνουν οι τεχνίτες, πρέπει να χαιρετούν ο ένας τον άλλον. [...] Όταν φεύγουν πρέπει να μαζεύουν τα εμπορεύματα και τα εργαλεία που χρησιμοποίησαν και την ίδια στιγμή να σιγουρεύονται ότι έχουν σβήσει τις λάμπες τους»· «απαγορεύεται ρητά να διασκεδάζει κανείς τους τεχνίτες με χειρονομίες ή άλλον τρόπο»· οφείλουν να συμπεριφέρονται «τίμια και ευπρεπώς»· όποιος απουσιάσει πάνω από πέντε λεπτά χωρίς να ειδοποιήσει τον κ. Oppenheim θα πληρωθεί μόνο για τη «μισή εργάσιμη ημέρα». Και για να είναι βέβαιο ότι τίποτε δεν θα λησμονηθεί σ' αυτήν τη λεπτομερή ποινική δικαιοσύνη, απαγορεύεται να γίνει «οτιδήποτε μπορεί να βλάψει τον κ. Oppenheim και τους τεχνίτες του».[12] Το εργαστήρι, το σχολείο, ο στρατός υπόκεινται σε μια μικροποινικότητα του χρόνου (καθυστερήσεις, απουσίες, διακοπή εκτέλεσης καθήκοντος), της δραστηριότητας (απροσεξία, αμέλεια, έλλειψη ζήλου), της συμπεριφοράς (αγένεια, ανυπακοή), του λόγου (φλυαρία, αυθάδεια), του σώματος («λανθασμένες» στάσεις, παράτυπες χειρονομίες, ρυπαρότητα), της σεξουαλικότητας (απρέπεια, άσεμνη στάση). Την ίδια στιγμή χρησιμοποιείται, εν είδει ποινών, μια ολόκληρη σειρά περίπλοκων μεθόδων, από την ελαφριά σωματική τιμωρία μέχρι μικρότερες στερήσεις και μικρές ταπεινώσεις. Ζητούμενο είναι αφενός να ποινικοποιηθούν ακόμη και οι πιο δυσδιάκριτες πλευρές της διαγωγής και αφετέρου να εκχωρηθεί μια τιμωρητική λειτουργία στα φαινομενικά αδιάφορα στοιχεία του πειθαρχικού μηχανισμού: οριακά, ζητούμενο είναι τα πάντα να μπορούν να χρησιμεύουν για να τιμωρηθεί το παραμικρό πράγμα· κάθε υποκείμενο να είναι

11. Pictet de Rochemont, *Journal de Genève*, 5 Ιανουαρίου 1788.
12. *Règlement provisoire pour la fabrique de M. Oppenheim*, 29 Σεπτεμβρίου 1809.

ενταγμένο σε μια τιμωρήσιμη και τιμωρητική καθολικότητα: «Με τη λέξη τιμωρία πρέπει να εννοείται καθετί που μπορεί να κάνει τα παιδιά να νιώσουν το παράπτωμα που διέπραξαν, καθετί που μπορεί να τα ταπεινώσει, να τα ντροπιάσει: [...] μια ορισμένη ψυχρότητα, μια ορισμένη αδιαφορία, μια ερώτηση, μια ταπείνωση, η καθαίρεση από κάποια θέση».[13]

2. Αλλά η πειθαρχία συνοδεύεται από έναν ειδικό τρόπο τιμωρίας, που δεν αποτελεί απλώς μικρογραφία του δικαστικού προτύπου. Αντικείμενο της πειθαρχικής ποινικότητας είναι η παραμέληση, καθετί που δεν αντιστοιχεί στους κανόνες, καθετί που απομακρύνεται από αυτούς, οι αποκλίσεις. Ποινικοποιείται ο απεριόριστος τομέας του μη σύμμορφου: ο στρατιώτης διαπράττει «παράπτωμα» κάθε φορά που δεν επιτυγχάνει το απαιτούμενο επίπεδο· το «σφάλμα» του μαθητή συνίσταται, όπως ακριβώς και ένα μικροαδίκημα, στην ανικανότητά του να τελέσει τα καθήκοντά του. Ο κανονισμός του πεζικού της Πρωσίας όριζε να αντιμετωπίζεται «με όλη τη δυνατή αυστηρότητα» ο στρατιώτης που δεν έμαθε να χειρίζεται σωστά το τουφέκι του. Ομοίως, «όταν ένας μαθητής δεν έχει συγκρατήσει την κατήχηση της προηγούμενης ημέρας, μπορούν να τον υποχρεώσουν να αποστηθίσει την κατήχηση της ίδιας ημέρας και να την επαναλάβει την επομένη· ή μπορούν να τον υποχρεώσουν να την παρακολουθήσει όρθιος ή γονατιστός, με τα χέρια σταυρωμένα, είτε να του επιβάλλουν κάποια άλλη τιμωρία».

Η τάξη την οποία πρέπει να καταστήσουν σεβαστή οι πειθαρχικές τιμωρίες έχει μεικτό χαρακτήρα: είναι μια «τεχνητή» τάξη, που έχει τεθεί ρητά από έναν νόμο, ένα πρόγραμμα, έναν κανονισμό. Είναι όμως επίσης μια τάξη που ορίζεται από φυσικές και παρατηρήσιμες διαδικασίες: η χρονική διάρκεια της εκμάθησης, ο χρόνος της άσκησης, το επίπεδο δεξιότητας αναφέρονται σε μια τακτικότητα που συνιστά επίσης κανόνα. Τα παιδιά των χριστιανικών σχολείων δεν πρέπει ποτέ να παρακολουθούν «μαθήματα» για τα οποία δεν είναι ακόμη έτοιμα, γιατί τότε θα υπήρχε κίνδυνος να μη μάθουν τίποτα. Ωστόσο, η χρονική διάρκεια κάθε σταδίου ορίζεται μέσω κανονισμών, και όποιος μετά από τρεις εξετάσεις δεν καταφέρνει να περάσει στο επόμενο επίπεδο θα πρέπει, όπως είναι προφανές, να τοποθετείται στο θρανίο των «αμαθών». Η τιμωρία υπό πειθαρχικό καθεστώς εμπεριέχει μια διπλή, νομική και φυσική, αναφορά.

3. Ο πειθαρχικός κολασμός αναλαμβάνει να μειώνει τις αποκλίσεις. Συνεπώς, πρέπει να είναι κατ' ουσίαν *διορθωτικός*. Παράλληλα με τις τιμωρίες

13. J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes* (1828), σσ. 204-205.

που έλκουν ευθέως την καταγωγή τους από το δικαστικό πρότυπο (πρόστιμα, μαστίγωση, απομόνωση), τα πειθαρχικά συστήματα προτάσσουν τις τιμωρίες που ανήκουν στην τάξη της άσκησης (της εκμάθησης που εντατικοποιείται, πολλαπλασιάζεται και επαναλαμβάνεται πολλές φορές): ο κανονισμός του 1766 για το πεζικό όριζε ότι οι στρατιώτες της πρώτης τάξης «που θα επιδεικνύουν αμέλεια ή κακή βούληση θα επιστρέφουν στην τελευταία τάξη» και δεν θα μπορούν να επανέλθουν στην πρώτη παρά μετά από νέες ασκήσεις και μια νέα εξέταση. Όπως έλεγε, από την πλευρά του, ο J.-B. de La Salle: «Η πρόσθετη εργασία είναι από όλες τις τιμωρίες εκείνη που είναι η πιο τίμια για τον δάσκαλο, η πιο πλεονεκτική και η πιο ευάρεστη για τους γονείς»· επιτρέπει να «αντληθούν, από τα ίδια τα σφάλματα των παιδιών, μέσα για να προοδεύσουν διορθώνοντας τα λάθη τους»· για παράδειγμα, σε εκείνα τα παιδιά «που δεν θα έχουν γράψει ό,τι έπρεπε να γράψουν, ή που δεν θα έχουν προσπαθήσει να το γράψουν καλά, μπορεί να δοθεί κάποια πρόσθετη εργασία για να γράψουν ή να αποστηθίσουν».[14] Η πειθαρχική τιμωρία είναι, τουλάχιστον κατά ένα σημαντικό μέρος, ισόμορφη με την ίδια την υποχρέωση· είναι λιγότερο η εκδίκηση του νόμου που παραβιάστηκε και περισσότερο η επανάληψή του, ο επαυξημένος τονισμός του. Ούτως ώστε το αναμενόμενο διορθωτικό αποτέλεσμα να περνά μόνο δευτερευόντως από την εξιλέωση και τη μεταμέλεια. Επιτυγχάνεται άμεσα με τη μηχανική μιας εκγύμνασης. Ο κολασμός ταυτίζεται με την άσκηση.

4. Στο πλαίσιο της πειθαρχίας η τιμωρία είναι μόνο ένα στοιχείο του διπλού συστήματος «ανταμοιβή-κύρωση». Αυτό ακριβώς το σύστημα γίνεται λειτουργικό κατά τη διαδικασία εκγύμνασης και διόρθωσης. Ο δάσκαλος «πρέπει να αποφεύγει, στο μέτρο του δυνατού, να χρησιμοποιεί τιμωρίες. Τουναντίον, πρέπει να προσπαθεί να ανταμείβει συχνότερα παρά να τιμωρεί, ώστε οι οκνηροί να ωθούνται περισσότερο από την επιθυμία να ανταμειφθούν όπως οι επιμελείς παρά από τον φόβο της τιμωρίας. Γι' αυτό θα είναι εξαιρετικά επωφελές, σε περιπτώσεις που ο δάσκαλος αναγκάζεται να καταφύγει σε κάποια τιμωρία, να κατακτήσει, αν είναι εφικτό, την καρδιά του παιδιού, προτού επιβάλει την τιμωρία».[15] Αυτός ο μηχανισμός με δύο στοιχεία επιτρέπει ορισμένες λειτουργίες που προσιδιάζουν στην πειθαρχική ποινικότητα. Κατ' αρχάς τον χαρακτηρισμό των διαγωγών και των επιδόσεων με βάση τις δύο αντιθετικές αξίες του καλού και του κακού· αντί για τον απλό διαχωρισμό του απα-

14. *Στο ίδιο.*
15. Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, σ. 17.

γορευμένου, σύμφωνα με την ποινική δικαιοσύνη, έχουμε μια κατανομή μεταξύ ενός θετικού και ενός αρνητικού πόλου· συνολικά, η διαγωγή υπάγεται στο πεδίο των καλών και των κακών βαθμών, των καλών και των κακών πόντων. Επιπλέον, είναι δυνατόν να εδραιωθεί μια ποσοτικοποίηση και μια αριθμητική οικονομία. Μια ποινική λογιστική, που ενημερώνεται συνεχώς, επιτρέπει να υπάρχει ένας ποινικός ισολογισμός για τον καθένα. Η σχολική «δικαιοσύνη» ώθησε πολύ μακριά αυτό το σύστημα, που τα πρώτα τουλάχιστον στοιχεία του εμφανίζονται στον στρατό ή τα εργαστήρια. Οι αδελφοί των Χριστιανικών Σχολών είχαν οργανώσει μια ολόκληρη μικροοικονομία προνομίων και πρόσθετων εργασιών:

> Τα προνόμια θα χρησιμοποιούνται από τους μαθητές για να απαλλάσσονται από τις τιμωρίες που τους έχουν επιβληθεί. [...] Έστω, λόγου χάρη, ένας μαθητής που έχει ως πρόσθετη εργασία να αντιγράψει τέσσερα ή έξι εδάφια κατήχησης· θα μπορεί να απαλλαγεί από αυτήν την τιμωρία χάρη σε κάποιους βαθμούς προνομίων. Ο δάσκαλος θα καθορίσει τον απαιτούμενο αριθμό προνομίων για κάθε εδάφιο. Καθώς τα προνόμια θα αντιστοιχούν σε καθορισμένο αριθμό βαθμών, ο δάσκαλος θα έχει κι άλλα μικρότερα προνόμια, που χρησιμεύουν ως ρέστα σε σχέση με τα πρώτα. Για παράδειγμα, έστω ένα παιδί που δεν μπορεί να απαλλαγεί από την πρόσθετη εργασία παρά με έξι βαθμούς· έχει όμως ένα προνόμιο που αξίζει δέκα βαθμούς· το παρουσιάζει στον δάσκαλο, που του επιστρέφει τους τέσσερις βαθμούς. Έτσι συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις.[16]

Χάρη στο παιχνίδι αυτής της ποσοτικοποίησης, αυτής της κυκλοφορίας προπληρωμών και οφειλών, χάρη στον συνεχή υπολογισμό της βαθμολογίας με συν και πλην, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί ιεραρχούν τα «καλά» και τα «κακά» υποκείμενα, τα μεν σε σχέση με τα δε. Μέσω αυτής της μικροοικονομίας μιας διηνεκούς ποινικότητας διενεργείται μια διαφοροποίηση που δεν αφορά τις πράξεις αλλά τα ίδια τα άτομα, τη φύση τους, τις δυνατότητές τους, το επίπεδο ή την αξία τους. Τιμωρώντας με ακρίβεια τις πράξεις, η πειθαρχία αποτιμά «στ' αλήθεια» τα άτομα· η ποινικότητα που εφαρμόζει ενσωματώνεται στον κύκλο γνώσης των ατόμων.

5. Η κατανομή σύμφωνα με τη βαθμίδα ή τον βαθμό έχει διπλό ρόλο: επισημαίνει τις αποκλίσεις, ιεραρχεί τα προσόντα, τις δεξιότητες και τις ικανότητες· αλλά επίσης τιμωρεί και ανταμείβει. Ποινική λειτουργία της διευθέτησης και τακτικός χαρακτήρας της κύρωσης. Η πειθαρχία ανταμείβει μέσα από το παιχνίδι της προαγωγής, επιτρέποντας να κερδίζονται βαθμίδες και θέ-

16. J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes,* B.N. [Εθνική Βιβλιοθήκη], Χειρόγραφο υπ' αρ. 11759, σ. 156 κ.ε. Πρόκειται για μεταφορά του συστήματος με τα «συγχωροχάρτια».

σεις. Τιμωρεί υποβιβάζοντας και καθαιρώντας. Η ίδια η βαθμίδα ισοδυναμεί με ανταμοιβή ή τιμωρία. Στη Στρατιωτική Σχολή εφαρμοζόταν ένα περίπλοκο σύστημα «τιμητικής» ταξινόμησης, καθώς διάφορες στολές εξέφραζαν αυτήν την ταξινόμηση στα μάτια όλων και διάφορες τιμωρίες, περισσότερο ή λιγότερο ευγενείς ή ταπεινωτικές, συνδέονταν –ως ενδείξεις προνομίων ή ατίμωσης– με την κατανομή ανά βαθμίδες. Αυτή η ταξινομητική και ποινική κατανομή διενεργείται ανά τακτά χρονικά διαστήματα βάσει των αναφορών που οι αξιωματικοί, οι καθηγητές και οι βοηθοί τους καταθέτουν, ανεξαρτήτως ηλικίας ή βαθμού, για τις «ηθικές αρετές των μαθητών» και για την «καθολικά αναγνωρισμένη διαγωγή τους». Η πρώτη τάξη, η λεγόμενη τάξη «των πολύ καλών», διακρίνεται από μια ασημένια επωμίδα· η τιμητική της διάκριση έγκειται στο γεγονός ότι θεωρείται «καθαρά στρατιωτική μονάδα»· ως εκ τούτου, οι ποινές που δικαιούται θα είναι ομοίως στρατιωτικές (η κράτηση και, στις σοβαρές περιπτώσεις, η φυλάκιση). Η δεύτερη τάξη, «των καλών», φέρει επωμίδες από βαθύ κόκκινο και ασημένιο μετάξι· υπόκεινται σε φυλάκιση και κράτηση, αλλά επίσης σε ειρκτή και σε γονυκλισία. Η τάξη των «μετρίων» δικαιούται να φέρει κόκκινες μάλλινες επωμίδες· στις προηγούμενες ποινές προστίθεται, αν χρειαστεί, η τραχιά μάλλινη εσθήτα. Η τελευταία τάξη, των «κακών», φέρει ως διακριτικό γνώρισμα καστανόχρωμες μάλλινες επωμίδες· «οι μαθητές αυτής της τάξης υποβάλλονται σε όλες τις τιμωρίες που χρησιμοποιούνται στο άσυλο ή σε κάθε τιμωρία που κρίνεται σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί, ακόμη και το μπουντρούμι». Για ένα διάστημα είχε προστεθεί και η «επαίσχυντη» τάξη, για την οποία προετοίμασαν ειδικούς κανονισμούς «ώστε εκείνοι που την απαρτίζουν να είναι πάντα χωριστά από τους άλλους και να φορούν τραχιά μάλλινα ρούχα». Αφού μόνον η αξία και η διαγωγή καθορίζουν τη θέση του μαθητή,

> [...] οι μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων μπορούν να προσδοκούν ότι θα ανέβουν στις πρώτες και θα φορούν τα διακριτικά τους γνωρίσματα, εφόσον θα έχει αναγνωριστεί, σύμφωνα με την καθολική μαρτυρία, ότι είναι άξιοι λόγω της αλλαγής της διαγωγής τους και της προόδου τους. Ομοίως, οι μαθητές των πρώτων τάξεων θα υποβιβάζονται στις άλλες αν χαλαρώσουν και αν συγκεντρωθούν δυσμενείς αναφορές που αποδεικνύουν ότι δεν αξίζουν πλέον τις απονομές και τα προνόμια των πρώτων τάξεων.

Η ταξινόμηση που τιμωρεί πρέπει να τείνει να εξαλειφθεί. Η «επαίσχυντη τάξη» υπάρχει μόνο για να καταργηθεί: «Για να κριθεί κατά πόσο υπάρχει μεταστροφή των μαθητών της επαίσχυντης τάξης που συμπεριφέρονται καλά» θα πρέπει να εισαχθούν εκ νέου στις άλλες τάξεις και να φορέσουν πάλι τις

στολές τους. Ωστόσο, θα παραμένουν με τους ατιμασμένους συντρόφους τους την ώρα του γεύματος και των διαλειμμάτων· θα παραμείνουν σ' αυτήν την κατάσταση αν συνεχίσουν να μη συμπεριφέρονται ευπρεπώς· «θα εξέλθουν οριστικά αν η διαγωγή τους είναι πλήρως ικανοποιητική τόσο σ' αυτήν την τάξη όσο και σ' αυτήν την κατηγορία».[17] Συνεπώς, αυτή η ποινικότητα που ιεραρχεί έχει διπλό αποτέλεσμα: κατανέμει τους μαθητές σύμφωνα με τις ικανότητες και τη διαγωγή τους, και συνεπώς ανάλογα με τον τρόπο που μπορούν να χρησιμοποιηθούν όταν τελειώσουν το σχολείο· τους ασκεί μια μόνιμη πίεση για να υποταχτούν στο ίδιο πρότυπο, για να εξαναγκαστούν όλοι μαζί «στην υποταγή, στην ευπείθεια, στην επιμέλεια σε ό,τι αφορά τις μελέτες και τις ασκήσεις, και στην ακριβή τέλεση των υποχρεώσεων και όλων των εκφάνσεων της πειθαρχίας». Ώστε να υπάρχει ομοιομορφία.

Εν ολίγοις, στο καθεστώς της πειθαρχικής εξουσίας η τέχνη του τιμωρείν δεν αποσκοπεί ούτε στην εξιλέωση, ούτε ακριβώς στην καταστολή. Ενεργοποιεί πέντε σαφώς διακριτές λειτουργίες: παραπέμπει τις πράξεις, τις επιδόσεις και τις επιμέρους διαγωγές σε ένα σύνολο που αποτελεί ταυτοχρόνως πεδίο σύγκρισης, χώρο διαφοροποίησης και αρχή ενός κανόνα προς τήρηση. Διαφοροποιεί τα άτομα, τα μεν σε σχέση με τα δε, και σε συνάρτηση με αυτόν τον γενικό κανόνα –είτε τίθεται σε λειτουργία ως ελάχιστο κατώφλι, είτε ως μέσος όρος που πρέπει να τηρείται, είτε ως βέλτιστο όριο που πρέπει να προσεγγιστεί. Μετρά με ποσοτικούς όρους και ιεραρχεί με όρους αξιών τις ικανότητες, το επίπεδο, τη «φύση» των ατόμων. Θέτει σε λειτουργία, μέσω αυτού του «αξιοδοτικού» μέτρου, τον εξαναγκασμό μιας συμμορφίας προς υλοποίηση. Τέλος, χαράσσει το όριο που ορίζει τη διαφορά σε σχέση με όλες τις διαφορές, το εξωτερικό σύνορο του μη κανονικού (την «επαίσχυντη τάξη» στη Στρατιωτική Σχολή). Η διηνεκής ποινικότητα που διαπερνά όλα τα σημεία, και ελέγχει όλα τα επίπεδα των πειθαρχικών θεσμών συγκρίνει, διαφοροποιεί, ιεραρχεί, ομογενοποιεί, αποκλείει. Με μια λέξη, *κανονικοποιεί*.

Αντιτίθεται, λοιπόν, όρο προς όρο, σε μια δικαστική ποινικότητα που έχει ως ουσιαστική λειτουργία να παραπέμπει όχι σε ένα σύνολο παρατηρήσιμων φαινομένων αλλά σε ένα σώμα νόμων και κειμένων που πρέπει να μένουν χαραγμένα στη μνήμη· όχι να διαφοροποιεί τα άτομα αλλά να προσδιορίζει τις πράξεις με βάση έναν ορισμένο αριθμό γενικών κατηγοριών· όχι να ιεραρχεί αλλά να θέτει απλώς σε λειτουργία τη δυαδική αντίθεση επιτρεπτού και α-

17. Archives Nationales [Εθνικά Αρχεία], Χειρόγραφα υπ' αρ. 658, 30 Μαρτίου 1758, και υπ' αρ. 666, 15 Σεπτεμβρίου 1763.

παγορευμένου· όχι να ομογενοποιεί αλλά να διενεργεί τον διαχωρισμό, ο οποίος κατακτάται άπαξ διά παντός, της καταδικαστικής απόφασης. Από τους πειθαρχικούς μηχανισμούς εκκρίθηκε μια «ποινικότητα του Κανόνα», που δεν μπορεί να αναχθεί, σε επίπεδο αρχών και λειτουργίας, στην παραδοσιακή ποινικότητα του νόμου. Το μικρό δικαστήριο που μοιάζει μονίμως να εδρεύει στα οικοδομήματα της πειθαρχίας, και που ενίοτε παίρνει τη θεατρική μορφή του μεγάλου δικαστικού μηχανισμού, δεν πρέπει να μας ξεγελάσει. Δεν επεκτείνει, εκτός ορισμένων μορφικών στοιχείων συνέχειας, τους μηχανισμούς της ποινικής δικαιοσύνης μέχρι το υφάδι της καθημερινής ύπαρξης· ή τουλάχιστον δεν είναι αυτό το ουσιώδες· οι πειθαρχίες κατασκεύασαν (στηριζόμενες εξάλλου σε μια σειρά από πολύ παλαιές μεθόδους) μια νέα τιμωρητική λειτουργία, και αυτή ακριβώς η λειτουργία επένδυσε βαθμιαία τον μεγάλο εξωτερικό μηχανισμό τον οποίο έμοιαζε να αναπαράγει ταπεινά ή ειρωνικά. Η νομικο-ανθρωπολογική λειτουργία που εκδηλώνεται σ' ολόκληρη την ιστορία της νεότερης ποινικότητας δεν κατάγεται από την υπέρθεση των επιστημών του ανθρώπου στην ποινική δικαιοσύνη και από τις νέες απαιτήσεις που προσιδιάζουν σε τούτη τη νέα ορθολογικότητα ή στον ανθρωπισμό που θα τη συνόδευε. Το σημείο όπου διαμορφώθηκε ήταν η πειθαρχική τεχνική που έθεσε σε λειτουργία αυτούς τους νέους μηχανισμούς κανονικοποιητικής κύρωσης.

Μέσα από τις πειθαρχίες αναφαίνεται η εξουσία του Κανόνα. Νέος νόμος της νεότερης κοινωνίας; Ας πούμε, μάλλον, ότι από τον 18ο αιώνα ήρθε να προστεθεί σε άλλες εξουσίες και να τις υποχρεώσει σε νέες οριοθετήσεις· στην εξουσία του Νόμου, στην εξουσία της Ομιλίας και του Κειμένου, στην εξουσία της Παράδοσης. Το Κανονικό εγκαθίσταται ως αρχή καταναγκασμού στη διδασκαλία, με την εδραίωση μιας τυποποιημένης εκπαίδευσης και την ίδρυση των «Écoles Normales». Εγκαθίσταται στην προσπάθεια για την οργάνωση ενός ιατρικού σώματος και μιας νοσοκομειακής πλαισίωσης του έθνους, που θα μπορούν να θέσουν σε λειτουργία γενικούς Κανόνες υγείας. Εγκαθίσταται στη διευθέτηση των βιομηχανικών διαδικασιών και προϊόντων.[18] Όπως η επιτήρηση, και μαζί με αυτήν, η κανονικοποίηση γίνεται ένα από τα μείζονα εργαλεία εξουσίας στα τέλη της κλασικής εποχής. Τα χαρακτηριστικά που εκφράζουν την κοινωνική θέση, τα προνόμια, τις μορφές συμμετοχής τείνουν να αντικατασταθούν, ή τουλάχιστον να συμπληρωθούν, από ένα ολό-

18. Σε σχέση με αυτό το ζήτημα, παραπέμπουμε στις σημαντικές σελίδες του G. Canguilhem, *Le Normal et le Pathologique*, έκδοση του 1966, σσ. 171-191.

κληρο παιχνίδι βαθμών κανονικότητας, που αποτελούν διακριτικά γνωρίσματα συμμετοχής σε ένα ομοιογενές κοινωνικό σώμα, αλλά που έχουν έναν ρόλο ταξινόμησης, ιεράρχησης και κατανομής ανά βαθμίδες. Κατά μία έννοια, η εξουσία της κανονικοποίησης εξαναγκάζει στην ομοιογένεια· αλλά και εξατομικεύει επιτρέποντας να σταθμιστούν οι αποκλίσεις, να καθοριστούν τα επίπεδα, να προσδιοριστούν οι ειδικότητες και να καταστούν χρήσιμες οι διαφορές καθώς θα συναρμόζονται αμοιβαία. Γίνεται κατανοητό ότι η εξουσία του Κανόνα λειτουργεί με ευκολία στο εσωτερικό ενός συστήματος τυπικής ισότητας, εφόσον στο εσωτερικό μιας ομοιογένειας που επέχει θέση κατευθυντήριας αρχής εισάγει, ως χρήσιμη προσταγή και ως αποτέλεσμα μιας μέτρησης, τη διαβάθμιση των ατομικών διαφορών.

Η εξέταση

Η εξέταση συνδυάζει τις τεχνικές της ιεραρχίας που επιτηρεί και τις τεχνικές της κύρωσης που κανονικοποιεί. Είναι ένα κανονικοποιητικό βλέμμα, μια επιτήρηση που επιτρέπει τον χαρακτηρισμό, την ταξινόμηση και την τιμωρία. Καθιδρύει πάνω στα άτομα μια ορατότητα μέσω της οποίας τελούν υπό διαφοροποίηση και κύρωση. Γι' αυτό η εξέταση αποκτά εξόχως τελετουργικά χαρακτηριστικά σε όλους τους πειθαρχικούς μηχανισμούς. Συνιστά σημείο σύζευξης για την τελετή της εξουσίας και τη μορφή της εμπειρίας, για την εκδίπλωση της δύναμης και την εδραίωση της αλήθειας. Στον πυρήνα των πειθαρχικών διαδικασιών φανερώνει την καθυπόταξη εκείνων που γίνονται αντιληπτοί ως αντικείμενα και την αντικειμενοποίηση εκείνων που είναι καθυποταγμένοι. Μέσα από την εξέταση, η υπέρθεση των σχέσεων εξουσίας και των σχέσεων γνώσης προσλαμβάνει όλη την ορατή λάμψη της. Ιδού μία ακόμη καινοτομία της κλασικής εποχής που οι ιστορικοί των επιστημών άφησαν στη σκιά. Γράφουν την ιστορία που αφορά εμπειρίες για τυφλά νεογέννητα, παιδιά-λύκους ή την ύπνωση. Ποιος όμως θα γράψει την πιο γενική, πιο θολή αλλά και πιο καθοριστική ιστορία της «εξέτασης»; Των τελετουργικών της, των μεθόδων της, των προσώπων και των ρόλων τους, αυτών των παιχνιδιών από ερωτήσεις και απαντήσεις, αυτών των συστημάτων βαθμολόγησης και ταξινόμησης; Διότι σ' αυτήν την ισχνή τεχνική εμπλέκονται ένας ολόκληρος τομέας γνώσης και ένας ολόκληρος τύπος εξουσίας. Γίνεται συχνά λόγος για την ιδεολογία που συνοδεύει, διακριτικά ή φλύαρα, τις «επιστήμες» του ανθρώπου. Αλλά η ίδια η τεχνολογία τους, αυτό το μικρό τελεστικό σχήμα που έ-

χει τόσο διαδοθεί (από την ψυχιατρική μέχρι την παιδαγωγική, από τη διάγνωση των ασθενειών μέχρι την πρόσληψη εργατικού δυναμικού), αυτή η τόσο οικεία μέθοδος της εξέτασης, δεν ενεργοποιεί άραγε, στο εσωτερικό ενός και μόνο μηχανισμού, σχέσεις εξουσίας που επιτρέπουν να παρακρατείται και να συγκροτείται γνώση; Μια πολιτική επένδυση διενεργείται, όχι απλώς στο επίπεδο της συνείδησης, των αναπαραστάσεων και σ' αυτό που πιστεύει κανείς ότι γνωρίζει, αλλά στο επίπεδο αυτού που καθιστά εφικτή μια γνώση.

Μία από τις ουσιαστικές προϋποθέσεις για την επιστημολογική απελευθέρωση της ιατρικής στα τέλη του 18ου αιώνα ήταν η οργάνωση του νοσοκομείου ως μηχανισμού «που εξετάζει». Η πλέον ορατή μορφή του είναι το τελετουργικό της ιατρικής επίσκεψης. Στον 17ο αιώνα ο γιατρός, που ερχόταν απ' έξω, συνδύαζε την επιθεώρησή του με άλλους ελέγχους –θρησκευτικούς, διοικητικούς· δεν συμμετείχε σχεδόν καθόλου στην καθημερινή διαχείριση του νοσοκομείου. Σταδιακά, η επίσκεψη έγινε πιο τακτική, πιο αυστηρή και κυρίως πιο εκτενής: κάλυψε ένα ολοένα σημαντικότερο μέρος της νοσοκομειακής λειτουργίας. Το 1661 ο γιατρός του Hôtel-Dieu στο Παρίσι ήταν επιφορτισμένος με μια επίσκεψη ημερησίως· το 1687 ένας γιατρός «σε αναμονή» έπρεπε να εξετάζει, κάθε απόγευμα, ορισμένους βαριά ασθενείς. Οι κανονισμοί του 18ου αιώνα διευκρινίζουν το ωράριο των ιατρικών επισκέψεων και τη διάρκειά τους (δύο ώρες τουλάχιστον)· τονίζουν ότι μια εναλλαγή επιτρέπει να διασφαλίζονται οι επισκέψεις σε καθημερινή βάση, «ακόμη και την Κυριακή του Πάσχα»· τέλος, το 1771 καθιερώνεται η θέση του εσωτερικού γιατρού, ο οποίος αναλαμβάνει «να προσφέρει τις υπηρεσίες του νυχθημερόν, στα χρονικά διαστήματα μεταξύ των επισκέψεων των εξωτερικών ιατρών».[19] Η επιθεώρηση των παλαιότερων εποχών, ασυνεχής και γρήγορη, μετασχηματίζεται σε μια τακτική παρακολούθηση που θέτει τον ασθενή σε κατάσταση οιονεί διηνεκούς εξέτασης. Με δύο συνέπειες: ο γιατρός, που μέχρι τότε αποτελούσε εξωτερικό στοιχείο, αρχίζει να υπερισχύει στην εσωτερική ιεραρχία έναντι του θρησκευτικού προσωπικού, στο οποίο και αναθέτει έναν καθορισμένο αλλά υποτελή ρόλο σε ό,τι αφορά την τεχνική της εξέτασης· εμφανίζεται τότε η κατηγορία του «νοσοκόμου»· όσο για το ίδιο το νοσοκομείο, που αποτελούσε πρωτίστως τόπο περίθαλψης, θα γίνει τόπος σχηματισμού και παραβολής γνώσεων: αντιστροφή των σχέσεων εξουσίας και συγκρότηση μιας γνώσης. Το επαρκώς «πειθαρχημένο» νοσοκομείο θα αποτελέσει τον πρόσφορο τόπο για τον ιατρικό γνωστικό κλάδο, που θα πάψει τότε να επικεντρώνεται σε κείμενα και θα αναφέρεται λιγότερο στην παράδοση ορισμένων σημαντικών συγγραφέων και περισσότερο σε έναν τομέα αντικειμένων που προσφέρονται διηνεκώς σε εξέταση.

19. *Registre des délibérations du bureau de l'Hôtel-Dieu.*

Με τον ίδιο τρόπο το σχολείο γίνεται ένα είδος μηχανισμού αδιάκοπης εξέτασης που συνοδεύει τη λειτουργία της διδασκαλίας σε όλο το μήκος της. Θα γίνεται λόγος ολοένα και λιγότερο για εκείνους τους αγώνες όπου οι μαθητές αναμετρούσαν τις δυνάμεις τους και ολοένα και περισσότερο για μια διηνεκή σύγκριση του καθενός με όλους, που επιτρέπει συγχρόνως τη μέτρηση και την κύρωση. Οι Αδελφοί των Χριστιανικών Σχολών ήθελαν οι μαθητές τους να διαγωνίζονται σε καθημερινή βάση: την πρώτη μέρα της εβδομάδας στην ορθογραφία, τη δεύτερη στην αριθμητική, την τρίτη στην κατήχηση το πρωί και στη γραπτή έκθεση το βράδυ κ.λπ. Επιπλέον, διαγωνίζονταν μια φορά το μήνα για να υποδειχθούν ποιοι πρέπει να εξεταστούν από τον επιθεωρητή.[20] Από το 1775 υπήρχαν στη Σχολή Γεφυρών και Οδοστρωμάτων 16 εξετάσεις ανά έτος: 3 στα μαθηματικά, 3 στην αρχιτεκτονική, 3 στο σχέδιο, 3 στη γραφή, 1 στη λιθοτομία, 1 στην τεχνοτροπία, 1 στην τοπογράφηση, 1 στη γεωστάθμηση, 1 στη χωρομέτρηση.[21] Η εξέταση δεν επικυρώνει απλώς μια εκμάθηση. Είναι ένας από τους μόνιμους συντελεστές της. Την υποστηρίζει σύμφωνα με ένα τελετουργικό εξουσίας που δεν σταματά να προεκτείνεται. Όμως, η εξέταση επιτρέπει στον δάσκαλο, την ίδια στιγμή που μεταδίδει τις γνώσεις του, να εδραιώνει πάνω στους μαθητές του ένα ολόκληρο πεδίο γνώσεων. Ενώ η δοκιμασία με την οποία ολοκληρωνόταν η μαθητεία στο πλαίσιο της συντεχνιακής παράδοσης επικύρωνε μια αποκτημένη ικανότητα (το «αριστούργημα» πιστοποιούσε μια μετάδοση γνώσης που έχει ήδη συντελεστεί), η εξέταση στο σχολείο είναι ένας πραγματικός και μόνιμος παράγοντας ανταλλαγής γνώσεων: εγγυάται το πέρασμα των γνώσεων από τον δάσκαλο στον μαθητή, αλλά παρακρατεί από τον μαθητή μια γνώση που προορίζεται για τον δάσκαλο και κατέχεται από αυτόν. Το σχολείο γίνεται ο τόπος όπου εκπονείται η παιδαγωγική. Και όπως ακριβώς η διαδικασία της νοσοκομειακής εξέτασης επέτρεψε την επιστημολογική απελευθέρωση της ιατρικής, η εποχή του «εξεταστικού» σχολείου σηματοδότησε την απαρχή μιας παιδαγωγικής που λειτουργεί ως επιστήμη. Ομοίως, η εποχή των επιθεωρήσεων και των επ' αόριστον επαναλαμβανόμενων γυμνασίων στον στρατό είχε σηματοδοτήσει την ανάπτυξη μιας αχανούς γνώσης, που αναδείχτηκε την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων.

20. J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes,* 1828, σ. 160.
21. Βλ. *L'Enseignement et la diffusion des sciences au XVIIIe*, 1964, σ. 360.

Η εξέταση συνοδεύεται από έναν ολόκληρο μηχανισμό που συνδέει μια καθορισμένη μορφή άσκησης της εξουσίας με έναν καθορισμένο τύπο σχηματισμού γνώσης.

1. *Η εξέταση αναστρέφει την οικονομία της ορατότητας κατά την άσκηση της εξουσίας.* Παραδοσιακά η εξουσία είναι αυτό που βλέπεται, που δείχνεται, που φανερώνεται, και που παραδόξως εξασφαλίζει τη θεμελιώδη αρχή της δύναμής της μέσα από την κίνηση με την οποία την ξεδιπλώνει. Εκείνοι στους οποίους ασκείται μπορούν να παραμένουν στη σκιά· φωτίζονται από το μερίδιο εξουσίας που τους παραχωρείται, ή από τη στιγμιαία αντανάκλασή της. Όμως, η πειθαρχική εξουσία ασκείται καθόσον γίνεται αόρατη· και αντιθέτως, επιβάλλει σε εκείνους που υποτάσσει μια αρχή υποχρεωτικής ορατότητας. Τη φορά αυτή, σε συνθήκες πειθαρχίας, οι υπήκοοι θα πρέπει να φαίνονται. Η φώτισή τους διασφαλίζει την επιβολή της εξουσίας που ασκείται πάνω τους. Το πειθαρχικό άτομο διατηρείται καθυποταγμένο επειδή το βλέπουν ασταμάτητα, επειδή μπορούν πάντα να το δουν. Η δε εξέταση είναι η τεχνική με την οποία η εξουσία αντί να εκπέμπει τα διακριτικά γνωρίσματα της δύναμής της, αντί να επιβάλει τη σφραγίδα της στους υπηκόους της, τους αιχμαλωτίζει σε έναν μηχανισμό αντικειμενοποίησης. Ουσιαστικά, η πειθαρχική εξουσία φανερώνει τη δύναμή της στον χώρο όπου κυριαρχεί διευθετώντας αντικείμενα. Η εξέταση ισοδυναμεί με την τελετουργία αυτής της αντικειμενοποίησης.

Μέχρι τότε ο ρόλος της πολιτικής τελετουργίας ήταν να επιτρέπει την υπερβολική όσο και εύτακτη εκδήλωση της εξουσίας· ήταν μια δαπανηρή έκφραση δύναμης, μια καταχρηστική όσο και κωδικευμένη «δαπάνη» που επέτρεπε στην εξουσία να ανακτήσει την ισχύ της. Έμοιαζε πάντα, κατά το μάλλον ή ήττον, με θρίαμβο. Η πανηγυρική εμφάνιση του ανώτατου άρχοντα εμπεριείχε μια διάσταση καθιέρωσης, στέψης, επιστροφής από τη νίκη· ακόμη και οι επικήδειες τελετές λάμβαναν χώρα σε συνθήκες λαμπρότητας της εκδιπλωνόμενης δύναμης. Η πειθαρχία, όμως, έχει τον δικό της τύπο τελετουργίας. Δεν είναι ο θρίαμβος, είναι η επιθεώρηση, η «παρέλαση», ως επιδεικτική μορφή της εξέτασης. Σ' αυτό το πλαίσιο οι «υπήκοοι» προσφέρονται ως «αντικείμενα» προς παρακολούθηση σε μια εξουσία που εκδηλώνεται μόνο με το βλέμμα της. Δεν λαμβάνουν ευθέως την εικόνα της ανώτατης εξουσίας· απλώς ξεδιπλώνουν τα αποτελέσματά της (και κατά κάποιον τρόπο ανάγλυφα) στα σώματά τους, που έχουν γίνει επακριβώς ευανάγνωστα και πειθήνια. Στις 15 Μαρτίου 1666 ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ προβαίνει στην πρώτη στρατιωτική επιθεώρηση: 18.000 άνδρες, «μια από τις πιο εντυπωσιακές ενέργειες του βασιλείου», και

η οποία θεωρήθηκε ότι «προκάλεσε ανησυχία σ' ολόκληρη την Ευρώπη». Αρκετά χρόνια μετά εκτυπώνεται ένα μετάλλιο σε ανάμνηση του συμβάντος.[22] Φέρει την προμετωπίδα: «*Disciplina militaris restitua*» και την επιγραφή: «*Prolusio ad victorias*». Στη δεξιά πλευρά ο βασιλιάς, με το δεξί πόδι προτεταμένο, διευθύνει ο ίδιος τα γυμνάσια με μια ράβδο. Στο αριστερό ήμισυ βλέπουμε αντικριστά αρκετούς ζυγούς στρατιωτών να έχουν παραταχθεί με κατεύθυνση προς το βάθος. Τεντώνουν το χέρι στο ύψος του ώμου και κρατούν το τουφέκι τελείως κάθετα. Το δεξί τους πόδι είναι πιο μπροστά και το αριστερό στραμμένο προς τα έξω. Στο έδαφος, οι τεμνόμενες γραμμές σχηματίζουν ορθή γωνία, διαγράφοντας, κάτω από τα πόδια των στρατιωτών, μεγάλα τετράγωνα που λειτουργούν ως σημεία αναφοράς για τις διάφορες φάσεις και θέσεις των ασκήσεων. Πίσω πίσω φαίνεται ένα ανάκτορο κλασικής αρχιτεκτονικής. Οι στήλες του ανακτόρου προεκτείνουν τις γραμμές που σχηματίζονται από τους παρατεταγμένους άνδρες και τα υψωμένα τουφέκια, όπως η πλακόστρωση φαίνεται να προεκτείνει τις γραμμές των γυμνασίων. Πάνω όμως από το κιγκλίδωμα που επιστεγάζει το οικοδόμημα υπάρχουν αγάλματα που απεικονίζουν πρόσωπα να χορεύουν: ελικοειδείς γραμμές, καμπυλωτές κινήσεις, πτυχώσεις. Τα νερά του μαρμάρου έχουν αρμονική μορφή. Οι άνδρες είναι ακινητοποιημένοι σε μια στάση ομοιόμορφα επαναλαμβανόμενη από ζυγό σε ζυγό και από στοίχο σε στοίχο: ενότητα τακτικής. Η τάξη της αρχιτεκτονικής, που απελευθερώνει στην κορυφή της τις φιγούρες του χορού επιβάλει τους κανόνες της στο έδαφος και τη γεωμετρία της στους πειθαρχημένους άνδρες. Είναι οι στήλες της εξουσίας. «Καλώς», έλεγε μια μέρα ο Μέγας Δούκας Μιχαήλ ενώπιον του οποίου εκτελούσε γυμνάσια ο στρατός, «ωστόσο αναπνέουν».[23]

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτό το μετάλλιο είναι μαρτυρία της στιγμής όπου διασταυρώνονται με παράδοξο αλλά χαρακτηριστικό τρόπο η πλέον αστραφτερή φιγούρα της ανώτατης εξουσίας και η ανάδυση των τελετουργικών που προσιδιάζουν στην πειθαρχική εξουσία. Η μετά βίας υποστηρίξιμη ορατότητα του μονάρχη μεταστρέφεται σε αναπόφευκτη ορατότητα των υπηκόων. Αυτή ακριβώς η αντιστροφή σε ό,τι αφορά την ορατότητα κατά τη λειτουργία των πειθαρχιών πρόκειται να διασφαλίσει την άσκηση της εξουσίας μέχρι τις χαμηλότερες βαθμίδες της. Αρχίζει η εποχή της ατέρμονης ε - ξέτασης και της εξαναγκαστικής αντικειμενοποίησης.

22. Γι' αυτό το μετάλλιο, βλ. το άρθρο της J. Jacquiot, στο *Le Club français de la médaille*, τέταρτο τρίμηνο 1970, σσ. 50-54. Βλ. Εικόνα 2.

23. Kropotkine, *Autour d'une vie*, 1902, σ. 9. Οφείλω αυτήν την αναφορά στον κ. G. Canguilhem.

2. *Η εξέταση εισάγει επίσης την ατομικότητα σε ένα πεδίο τεκμηρίων.* Παράγει ένα λεπτομερές και σχολαστικό αρχείο που συγκροτείται στο επίπεδο των σωμάτων και των ημερών. Η εξέταση που τοποθετεί τα άτομα σε ένα πεδίο επιτήρησης τα τοποθετεί επίσης σε ένα δίκτυο γραφής· τα εισάγει σε μια πυκνότητα τεκμηρίων που τα αιχμαλωτίζουν και τα παγιώνουν. Οι διαδικασίες των εξετάσεων συνοδεύτηκαν ευθύς αμέσως από ένα σύστημα εντατικής καταγραφής και συσσώρευσης τεκμηρίων. Συγκροτείται μια «εξουσία της γραφής» ως ουσιώδες εξάρτημα των γραναζιών της πειθαρχίας. Σε πολλά σημεία ακολουθεί τις παραδοσιακές μεθόδους της διοικητικής καταγραφής. Αλλά με ιδιαίτερες τεχνικές και με σημαντικές καινοτομίες. Κάποιες αφορούν τις μεθόδους ταυτοποίησης, σήμανσης ή περιγραφής. Αυτό ήταν το πρόβλημα του στρατού, όπου έπρεπε να βρεθούν οι λιποτάκτες, να αποφευχθούν επαναληπτικές επιστρατεύσεις, να διορθωθούν οι πλασματικές καταστάσεις που παρουσιάζονταν από τους αξιωματικούς, να γίνουν γνωστές οι υπηρεσίες και η αξία του καθενός, να καταγραφεί με βεβαιότητα ο αριθμός των εξαφανισμένων και των νεκρών. Αυτό ήταν το πρόβλημα των νοσοκομείων, όπου έπρεπε να αναγνωριστούν οι ασθενείς, να διωχτούν όσοι προσποιούνταν τους ασθενείς, να παρακολουθείται η εξέλιξη των ασθενειών, να επαληθεύεται η αποτελεσματικότητα των θεραπειών, να εντοπίζονται ανάλογες περιπτώσεις και απαρχές επιδημιών. Αυτό ήταν το πρόβλημα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όπου έπρεπε να χαρακτηριστούν οι δεξιότητες του καθενός, να οριστεί το επίπεδό του και οι ικανότητές του, να υποδειχθεί η πιθανή χρησιμοποίηση που μπορεί να του επιφυλαχθεί:

> Το κατάστιχο χρησιμεύει για να ανατρέχει κανείς σ' αυτό όποτε και όπου χρειάζεται, για να γνωρίσει τα ήθη των παιδιών, την πρόοδό τους στην ευσέβεια, στην κατήχηση, στα γράμματα βάσει του σχολικού προγράμματος, για να γνωρίσει τέλος τη σκέψη και την κρίση τους, έτσι όπως καταγράφονται από τη στιγμή της εισόδου τους στο σχολείο.[24]

Διαμορφώθηκε έτσι μια ολόκληρη σειρά από κώδικες της πειθαρχικής ατομικότητας, που επιτρέπουν να καταγραφούν, μέσω ομογενοποίησης, τα ατομικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζονται από την εξέταση: σωματικός κώδικας της σήμανσης, ιατρικός κώδικας των συμπτωμάτων, σχολικός ή στρατιωτικός κώδικας της διαγωγής και της επίδοσης. Οι εν λόγω κώδικες ήταν ακόμη πολύ υποτυπώδεις, υπό την ποιοτική ή ποσοτική μορφή τους, αλλά σηματοδοτούν τη στιγμή μιας πρώτης «τυποποίησης» του ατομικού στοιχείου στο εσωτερικό των σχέσεων εξουσίας.

24. M.I.D.B. [Jacques de Betancour], *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, σ. 64.

Οι υπόλοιπες καινοτομίες της πειθαρχικής γραφής αφορούν τη συσχέτιση αυτών των στοιχείων, τη συσσώρευση των τεκμηρίων, τη συγκρότηση σειρών, την οργάνωση συγκριτικών πεδίων που επιτρέπουν την ταξινόμηση και τον σχηματισμό κατηγοριών, τον ορισμό μέσων και την παγίωση Κανόνων. Τα νοσοκομεία του 18ου αιώνα ήταν κυρίως μεγάλα εργαστήρια για τις μεθόδους καταγραφής και τεκμηρίωσης. Η τήρηση βιβλίων, η εξειδίκευσή τους, οι τρόποι μεταγραφής από το ένα βιβλίο στο άλλο, η διακίνησή τους κατά τις ιατρικές επισκέψεις, η αντιπαραβολή τους κατά τη διάρκεια των τακτικών συνεδριάσεων του ιατρικού και του διοικητικού προσωπικού (είτε στο νοσοκομείο είτε στο κεντρικό γραφείο των ασύλων), η λογιστική των ασθενειών, των ιάσεων, των θανάτων ανά νοσοκομείο, ανά πόλη ή οριακά ανά έθνος αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας με την οποία υπάχθηκαν τα νοσοκομεία στο πειθαρχικό καθεστώς. Μεταξύ των βασικών προϋποθέσεων μιας καλής ιατρικής, τόσο σε επίπεδο πειθαρχίας όσο και γνωστικού κλάδου, πρέπει να τοποθετήσουμε τις μεθόδους γραφής που επέτρεπαν να ενσωματώνονται, χωρίς όμως να χάνονται, τα ατομικά δεδομένα σε συσσωρευτικά συστήματα· με τέτοιον τρόπο ώστε με βάση το οποιοδήποτε γενικό κατάστιχο να μπορεί να εντοπιστεί ένα άτομο· και αντιστρόφως, ώστε κάθε δεδομένο της ατομικής εξέτασης να μπορεί να περιληφθεί σε συνολικούς υπολογισμούς.

Χάρη σ' αυτόν τον μηχανισμό γραφής που τη συνοδεύει, η εξέταση διανοίγει δύο αλληλένδετες δυνατότητες: αφενός τη συγκρότηση του ατόμου ως αντικειμένου που μπορεί να περιγραφεί και να αναλυθεί, όχι όμως για να αναχθεί σε «ειδολογικά» γνωρίσματα, όπως κάνουν οι φυσιοκράτες σε σχέση με τα έμβια όντα· αλλά για να διατηρηθεί με βάση τα ενικά χαρακτηριστικά του, την ιδιαίτερη εξέλιξή του, τις προσίδιες δεξιότητες ή ικανότητές του, υπό το βλέμμα μιας συνεχούς γνώσης· και αφετέρου τη συγκρότηση ενός συγκριτικού συστήματος που επιτρέπει τη μέτρηση των σφαιρικών φαινομένων, την περιγραφή ομάδων, τον χαρακτηρισμό συλλογικών γεγονότων, την εκτίμηση των αμοιβαίων αποκλίσεων των ατόμων, την κατανομή τους σε έναν «πληθυσμό».

Έχουν επομένως καθοριστική σημασία όλες αυτές οι τεχνικές βαθμολόγησης, καταγραφής, συγκρότησης φακέλων, κατάταξης σε στήλες και σε πίνακες, που μας είναι οικείες και επέτρεψαν την επιστημολογική απελευθέρωση των επιστημών του ατόμου. Δικαίως βέβαια τίθεται από διάφορες πλευρές το πρόβλημα του Αριστοτέλη: είναι δυνατή, είναι θεμιτή μια επιστήμη του ατόμου; Τα μεγάλα προβλήματα απαιτούν ίσως μεγάλες λύσεις. Αλλά υπάρχει και

το μικρό ιστορικό πρόβλημα της ανάδυσης, προς τα τέλη του 18ου αιώνα, αυτού που θα μπορούσε να περιγραφεί με τον όρο «κλινικές» επιστήμες· πρόβλημα της εισόδου του ατόμου (και όχι πλέον του είδους) στο πεδίο της γνώσης· πρόβλημα της εισόδου της ενικής περιγραφής, της ανάκρισης, του ιστορικού, του «φακέλου» στη γενική λειτουργία του επιστημονικού λόγου. Σ' αυτό το ερώτημα που εκ των πραγμάτων τίθεται χρειάζεται ασφαλώς να δοθεί μια απάντηση χωρίς μεγαλοστομίες: πρέπει να στραφούμε σ' αυτές τις μεθόδους γραφής και καταγραφής, στους εξεταστικούς μηχανισμούς, στη διαμόρφωση των πειθαρχικών διατάξεων και στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου εξουσίας πάνω στα σώματα. Η γέννηση των επιστημών του ανθρώπου; Θα πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να αναζητηθεί σ' αυτά τα τόσο λίγο ένδοξα αρχεία όπου διαμορφώθηκε το σύγχρονο παιχνίδι των καταναγκασμών επί του σώματος, επί των χειρονομιών και επί των συμπεριφορών.

3. *Η εξέταση, πλαισιωμένη από όλες τις τεχνικές τεκμηρίωσης που διαθέτει, μετατρέπει κάθε άτομο σε διακριτή «περίπτωση»*: σε μια περίπτωση που ταυτοχρόνως συγκροτεί ένα αντικείμενο για μια γνώση και μια επιλαβή για την εξουσία. Η περίπτωση δεν είναι πλέον, όπως στο πλαίσιο της καζουιστικής ή της νομολογίας, ένα σύνολο περιστάσεων που χαρακτηρίζουν μια πράξη και μπορούν να τροποποιήσουν την εφαρμογή ενός κανόνα· είναι το άτομο έτσι όπως μπορεί να περιγραφεί, να κριθεί, να μετρηθεί, να συγκριθεί με άλλα, και τούτο στο πλαίσιο της ατομικότητάς του· είναι επίσης το άτομο που πρέπει να εκγυμναστεί ή να αναμορφωθεί, που πρέπει να ταξινομηθεί, να κανονικοποιηθεί, να αποκλειστεί κ.λπ.

Επί μακρόν, η οποιαδήποτε ατομικότητα –η ταπεινή ατομικότητα, η ατομικότητα του καθενός– παρέμενε κάτω από το κατώφλι περιγραφής. Ήταν προνόμιο για κάποιον να τον κοιτάζουν, να τον παρατηρούν, να τον περιγράφουν λεπτομερώς, να τον συνοδεύει καθημερινά μια αδιάκοπη γραφή. Το χρονικό ενός ανθρώπου, το αφήγημα της ζωής του, η ιστοριογραφία του που συντάχθηκε όσο ζούσε αποτελούσαν μέρος των τελετουργικών της δύναμής του. Εντούτοις, οι πειθαρχικές μέθοδοι αντιστρέφουν τούτη τη σχέση, υποβιβάζουν το κατώφλι της περιγράψιμης ατομικότητας και μετατρέπουν τούτη την περιγραφή σε μέσο ελέγχου και σε μέθοδο κυριαρχίας. Δεν πρόκειται πλέον για μνημείο για κάποια μελλοντική μνήμη, αλλά για τεκμήριο για ενδεχόμενη χρησιμοποίηση. Αυτή η νέα δυνατότητα περιγραφής είναι τόσο περισσότερο χαρακτηριστική όσο αυστηρότερη είναι η πειθαρχική πλαισίωση: το παιδί, ο άρρωστος, ο τρελός, ο κατάδικος θα γίνουν, ολοένα και ευκολότερα από τον 18ο αιώνα και σύμφωνα με μια τάση που χαρακτηρίζει

τους πειθαρχικούς μηχανισμούς, αντικείμενο ατομικών περιγραφών και βιογραφικών αφηγήσεων. Η γραπτή αναπαράσταση της πραγματικής ζωής δεν συνιστά πλέον διαδικασία ηρωοποίησης· λειτουργεί ως μέθοδος αντικειμενοποίησης και καθυπόταξης. Η επιμελώς παραβεβλημένη ζωή των ψυχασθενών ή των εγκληματιών παραπέμπει, όπως το χρονικό των βασιλέων ή η εποποιία των μεγάλων λαϊκών ληστών, σε μια πολιτική λειτουργία της γραφής, αλλά στο πλαίσιο μιας τελείως διαφορετικής τεχνικής της εξουσίας.

Η εξέταση ως παγίωση, ταυτοχρόνως τελετουργική και «επιστημονική», των ατομικών διαφορών, ως πρόσδεση του καθενός στην ενικότητά του (σε αντίθεση με την τελετή όπου φανερώνονται οι κοινωνικές θέσεις, οι γεννήσεις, τα προνόμια, τα αξιώματα, με όλη τη λάμψη των χαρακτηριστικών τους) υποδηλώνει πράγματι την εμφάνιση μιας νέας τροπικότητας της εξουσίας, όπου καθένας λαμβάνει ως θέση την ίδια του την ατομικότητα, και όπου συνδέεται καταστατικά με τα γνωρίσματα, τις μετρήσεις, τις αποκλίσεις, τους «βαθμούς» που τον χαρακτηρίζουν και τον καθιστούν, με κάθε τρόπο, μια «περίπτωση».

Τέλος, η εξέταση βρίσκεται στο κέντρο των διαδικασιών που συγκροτούν το άτομο ως αποτέλεσμα και αντικείμενο εξουσίας, ως αποτέλεσμα και αντικείμενο γνώσης. Διότι η εξέταση, συνδυάζοντας ιεραρχική επιτήρηση και κανονικοποιητική κύρωση, διασφαλίζει τις μείζονες λειτουργίες κατανομής και ταξινόμησης, μέγιστης απόσπασης δυνάμεων και χρόνου, συνεχούς γενετικής συσσώρευσης, βέλτιστης σύνθεσης των δεξιοτήτων. Ως εκ τούτου, κατασκευής της κυψελωτής, οργανικής, γενετικής και συνδυαστικής ατομικότητας. Μαζί με αυτήν αποκτούν τελετουργικά χαρακτηριστικά εκείνες οι πειθαρχίες, που μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε μονολεκτικά λέγοντας ότι αποτελούν μια τροπικότητα εξουσίας για την οποία είναι προσήκουσα η ατομική διαφορά.

*

Οι πειθαρχίες σηματοδοτούν τη στιγμή όπου διενεργείται αυτό που θα μπορούσε να περιγραφεί ως αντιστροφή του πολιτικού άξονα της εξατομίκευσης. Σε ορισμένες κοινωνίες, εκ των οποίων ένα μόνο παράδειγμα είναι το φεουδαρχικό καθεστώς, μπορούμε να πούμε ότι η εξατομίκευση είναι μέγιστη στην πλευρά απ' όπου ασκείται η ανώτατη αρχή και στις ανώτερες σφαίρες της εξουσίας. Όσο περισσότερη δύναμη ή προνόμια κατέχει κανείς, τόσο περισσότερο διακρίνεται ως άτομο, μέσα από τελετουργικά, λόγους ή πλαστικές α - ναπαραστάσεις. Το «όνομα» και η γενεαλογία που εντάσσουν κάποιον στο εσωτερικό ενός συνόλου συγγενικών σχέσεων, η τέλεση άθλων που φανε-

ρώνουν την ανωτερότητα των δυνάμεων και την απαθανατίζουν τα αφηγήματα, οι τελετές που δηλώνουν τις σχέσεις δυνάμεων μέσω της διάταξής τους, τα μνημεία ή οι δωρεές που προσφέρουν μεταθανάτια επιβίωση, οι πομπές και οι υπερβολικές δαπάνες, οι πολλαπλοί και διασταυρούμενοι τόποι υποταγής και επικυριαρχίας, όλα τούτα αποτελούν ισάριθμες διαδικασίες «ανιούσας» εξατομίκευσης. Τουναντίον, σε ένα πειθαρχικό καθεστώς η εξατομίκευση είναι «κατιούσα»: στον βαθμό που η εξουσία γίνεται πιο ανώνυμη και πιο λειτουργική, εκείνοι στους οποίους ασκείται τείνουν να αποκτήσουν πιο εξατομικευμένα χαρακτηριστικά· περισσότερο μάλιστα με επιτηρήσεις παρά με τελετές, με παρακολουθήσεις παρά με αναμνηστικές αφηγήσεις, με συγκριτικές μετρήσεις που έχουν ως αναφορά τον «Κανόνα» και όχι με γενεαλογίες που επικαλούνται τους προγόνους ως σημεία αναφοράς· περισσότερο με «αποκλίσεις» παρά με κατορθώματα. Σε ένα πειθαρχικό σύστημα το παιδί εξατομικεύεται πιο πολύ από τον ενήλικα, ο ασθενής πριν από τον υγιή, ο τρελός και ο παραβάτης εξατομικεύονται περισσότερο από τον κανονικό και τον μη παραβάτη.

Το βέβαιο είναι ότι στους πρώτους στρέφονται όλοι οι εξατομικευτικοί μηχανισμοί του πολιτισμού μας· ακόμη κι όταν ζητούμενο είναι να εξατομικευθεί ο υγιής, κανονικός και νομοταγής ενήλικας, εφεξής τον ρωτούν πάντα ποια διάσταση παιδιού έχει ακόμη μέσα του, ποια κρυφή τρέλα τον διακατέχει, ποιο μείζον έγκλημα θέλησε να διαπράξει. Όλες οι επιστήμες, οι αναλύσεις ή οι πρακτικές με τη ρίζα «ψυχο-» είναι ενταγμένες σ' αυτήν την ιστορική μεταστροφή των διαδικασιών εξατομίκευσης. Η στιγμή όπου επήλθε το πέρασμα από τους ιστορικο-τελετουργικούς μηχανισμούς διαμόρφωσης της ατομικότητας σε επιστημονικο-πειθαρχικούς μηχανισμούς, όπου το κανονικό διαδέχθηκε το προγονικό, και η μέτρηση την κοινωνική θέση, αντικαθιστώντας έτσι την ατομικότητα του αξιομνημόνευτου ανθρώπου με την ατομικότητα του υπολογίσιμου ανθρώπου, τούτη η στιγμή όπου καθίστανται δυνατές οι επιστήμες του ανθρώπου, είναι επίσης η στιγμή όπου ενεργοποιούνται μια νέα τεχνολογία της εξουσίας και μια διαφορετική πολιτική ανατομία του σώματος. Κι αν από τα βάθη του Μεσαίωνα μέχρι σήμερα «η περιπέτεια» συνιστά πράγματι αφήγηση της ατομικότητας, τότε το πέρασμα από το επικό στο μυθιστορηματικό, από το περίοπτο γεγονός στη μυστική ατομικότητα, από τις μακροχρόνιες εξορίες στην εσωτερική έρευνα της παιδικής ηλικίας, από τις μονομαχίες στις φαντασιώσεις εγγράφεται κι αυτό επίσης στον σχηματισμό μιας πειθαρχικής κοινωνίας. Τα βάσανα του μικρού Χανς και όχι πλέον ο «καλός μικρός Ερρίκος» αφηγούνται την περιπέτεια της παιδικής ηλικίας

μας. Το *Μυθιστόρημα του Ρόδου* γράφεται σήμερα από τη Marry Barnes· στη θέση του Λάνσελοτ βρίσκεται ο πρόεδρος Schreber.

Λέγεται συχνά ότι το μοντέλο μιας κοινωνίας που θα είχε ως συστατικά στοιχεία τα άτομα προέρχεται από τις αφηρημένες νομικές μορφές του συμβολαίου και της συναλλαγής. Η εμπορική κοινωνία θα μπορούσε τότε να παρουσιαστεί ως μια συμβολαιακή ένωση μεμονωμένων υποκειμένων δικαίου. Ίσως. Η πολιτική θεωρία του 17ου και του 18ου αιώνα φαίνεται πράγματι να υπακούει συχνά σ' αυτό το σχήμα. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι την ίδια εποχή υπήρχε μια τεχνική για να συγκροτούνται πραγματικά τα άτομα ως συσχετικά στοιχεία μιας εξουσίας και μιας γνώσης. Το άτομο είναι ασφαλώς η πλασματική μονάδα μιας «ιδεολογικής» αναπαράστασης της κοινωνίας· αλλά είναι και μια πραγματικότητα κατασκευασμένη από αυτήν την ειδική τεχνολογία εξουσίας που ονομάζεται «πειθαρχία». Πρέπει να σταματήσουμε διά παντός να περιγράφουμε τα αποτελέσματα της εξουσίας με αρνητικούς όρους: «αποκλείει», «καταστέλλει», «απωθεί», «λογοκρίνει», «αφαιρεί», «αποκρύπτει», «κρύβει». Στην πραγματικότητα, η εξουσία παράγει· παράγει κάτι πραγματικό· παράγει τομείς αντικειμένων και τελετουργικά αλήθειας. Το άτομο και η γνώση που μπορεί να αποκτηθεί γι' αυτό άπτονται αυτής της παραγωγής.

Μήπως, όμως, αποδίδοντας μια τέτοια δύναμη στις συχνά μικροσκοπικές πανουργίες της πειθαρχίας, τις υπερτιμούμε; Από πού μπορούν να αντλούν τόσο ευρείες επιπτώσεις;

3.

Ο πανοπτισμός

Ιδού, σύμφωνα με έναν κανονισμό στα τέλη του 17ου αιώνα, τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν σε περίπτωση που εκδηλωθεί πανούκλα σε μια πόλη.[1]

Κατ' αρχάς, ένας αυστηρός διατετραγωνισμός του χώρου: κλείσιμο, ασφαλώς, της πόλης και του «εδάφους», απαγόρευση εξόδου που τιμωρείται με την ποινή του θανάτου, θανάτωση όλων των αδέσποτων ζώων· διαίρεση της πόλης σε συνοικίες, όπου διορίζεται από ένας επόπτης. Κάθε δρόμος τίθεται υπό την εξουσία ενός συνδίκου· τον επιτηρεί, και αν τον εγκαταλείψει τιμωρείται με την ποινή του θανάτου. Σε μια καθορισμένη μέρα διατάσσονται όλοι να κλειστούν στα σπίτια τους· όποιος βγει, τιμωρείται με την ποινή του θανάτου. Ο σύνδικος κλείνει απ' έξω την πόρτα κάθε σπιτιού· παίρνει το κλειδί και το παραδίδει στον επόπτη της συνοικίας· εκείνος το κρατά μέχρι να λήξει η απομόνωση. Κάθε οικογένεια πρέπει να έχει κάνει τις προμήθειές της· αλλά για το κρασί και το ψωμί είχαν φτιαχτεί στους δρόμους και στα σπίτια ξύλινα κανάλια που επέτρεπαν να διανέμεται το μερίδιο του καθενός χωρίς να υπάρχει επικοινωνία ανάμεσα στους προμηθευτές και τους κατοίκους· για το κρέας, το ψάρι και τα χορταρικά, χρησιμοποιούνται τροχαλίες και καλάθια. Αν υπάρξει απόλυτη ανάγκη να βγουν κάποιοι από τα σπίτια τους, βγαίνουν εκ περιτροπής και χωρίς να πραγματοποιείται καμμία συνάντηση. Θα κυκλοφορούν μόνο οι επόπτες, οι σύνδικοι, οι στρατιώτες της φρουράς και επίσης, ανάμεσα στα μολυσμένα σπίτια, από το ένα πτώμα στο άλλο, τα «κοράκια», που είναι αδιάφορο αν τελικώς πεθάνουν: είναι «τιποτένια πλάσματα που μεταφέρουν τους ασθενείς, θάβουν τους νεκρούς, καθαρίζουν και προσφέρουν διάφορες ταπεινές και χαμερπείς υπηρεσίες». Χώρος διαιρεμένος, ακίντος, παγωμένος. Καθένας οδηγείται στη θέση του. Κι αν κινηθεί, τίθεται σε κίνδυνο η ζωή του, λόγω μόλυνσης ή τιμωρίας.

1. *Archives militaires de Vincennes* [Στρατιωτικά Αρχεία της Βενσέν], A 1 516 91. Αυτός ο κανονισμός είναι επί της ουσίας σύμφωνος με μια σειρά άλλους κανονισμούς που χρονολογούνται από την ίδια ή προηγούμενη περίοδο.

Η επιθεώρηση λειτουργεί ασταμάτητα. Το βλέμμα βρίσκεται παντού σε επαγρύπνηση: υπάρχει «μια σημαντική δύναμη πολιτοφυλακής, η οποία διευθύνεται από καλούς αξιωματικούς και ενάρετους ανθρώπους», υπάρχουν φρουρές στις πύλες της πόλης και στο δημαρχείο, και σε όλες τις συνοικίες, για να είναι ταχύτερη η υπακοή του λαού και περισσότερο απόλυτη η εξουσία των δημοτικών αρχόντων, «αλλά και για να προλαβαίνουν όλες τις ταραχές, τις κλοπές και τις λεηλασίες». Στις πύλες υπάρχουν θέσεις επιτήρησης· στην άκρη κάθε δρόμου φρουροί. Καθημερινά, ο επόπτης επισκέπτεται τη συνοικία που έχει αναλάβει, πληροφορείται αν οι σύνδικοι εκτελούν τα καθήκοντά τους ή αν έχουν παράπονα οι κάτοικοι· «επιτηρούν τις πράξεις τους». Καθημερινά επίσης ο σύνδικος διασχίζει τον δρόμο που έχει υπό την ευθύνη του, σταματά μπροστά από κάθε σπίτι, ζητά από τους κατοίκους να παρουσιαστούν στα παράθυρα (όποιος μένει σε δωμάτιο που βλέπει στην αυλή έχει στη διάθεσή του ένα παράθυρο που βλέπει στον δρόμο όπου παρουσιάζεται μόνον αυτός), καλεί καθένα με το όνομά του, πληροφορείται για την κατάσταση όλων, διαδοχικά –«αν οι κάτοικοι δεν πουν την αλήθεια τιμωρούνται με την ποινή του θανάτου». Αν κάποιος δεν παρουσιαστεί στο παράθυρο, ο σύνδικος ζητά να μάθει τον λόγο: «Δεν θα δυσκολευτεί τότε να ανακαλύψει αν κρύβουν στο σπίτι νεκρούς ή αρρώστους». Καθένας, κλεισμένος στο κλουβί του, στο παράθυρό του, αποκρίνεται στο άκουσμα του ονόματός του και παρουσιάζεται όποτε του ζητείται: ιδού η μεγάλη επιθεώρηση των ζωντανών και των νεκρών.

Η επιτήρηση αυτή βασίζεται σε ένα σύστημα συνεχούς καταγραφής: αναφορές των συνδίκων στους επόπτες, και των τελευταίων στους δημοτικούς αξιωματούχους ή τον δήμαρχο. Κατά την πρώτη φάση της «σύσφιξης», ορίζονται διαδοχικά οι ρόλοι όλων των κατοίκων που είναι παρόντες στην πόλη· αναφέρονται «το όνομα, η ηλικία, το φύλο, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης»: ένα αντίγραφο για τον επόπτη της συνοικίας, ένα δεύτερο για τα γραφεία του δημαρχείου, ένα τρίτο για να μπορεί ο σύνδικος να απευθύνει το καθημερινό προσκλητήριο. Οτιδήποτε παρατηρείται κατά τη διάρκεια των επισκέψεων –θάνατοι, αρρώστιες, παράπονα, παρατυπίες– σημειώνεται και αναφέρεται στους επόπτες και τους δημοτικούς άρχοντες. Οι τελευταίοι έχουν το πάνω χέρι στην ιατρική περίθαλψη, καθώς έχουν διορίσει έναν υπεύθυνο γιατρό· κανείς άλλος θεραπευτής δεν μπορεί να αναμειχθεί, κανένας φαρμακοποιός δεν μπορεί να παρασκευάσει φάρμακα και κανένας εξομολογητής δεν μπορεί να επισκεφθεί έναν ασθενή, αν δεν έχει λάβει από αυτόν ένα γραπτό σημείωμα, «για να μην υπάρχει συγκάλυψη και για να μην περιθάλψει, εν αγνοία

των αρχών, ασθενείς με μολυσματικά νοσήματα». Η καταγραφή του παθολογικού πρέπει να είναι σταθερή και να συγκεντροποιείται. Η σχέση του καθενός με την ασθένειά του και με τον θάνατό του περνά από τις βαθμίδες της εξουσίας, από την καταγραφή στην οποία προβαίνουν, από τις αποφάσεις που λαμβάνουν.

Πέντε ή έξι μέρες μετά την έναρξη της απομόνωσης καθαρίζονται όλα τα σπίτια, το ένα μετά το άλλο. Βγαίνουν έξω οι κάτοικοι. Σε κάθε δωμάτιο σηκώνουν ή κρεμούν «τα έπιπλα και τα εμπορεύματα». Ρίχνουν ένα αρωματικό υγρό και μετά το καίνε, αφού έχουν πρώτα σφραγίσει τα παράθυρα, τις πόρτες, ακόμη και τις κλειδαρότρυπες, που τις έχουν κλείσει με κερί. Στο τέλος κλείνουν ολόκληρο το σπίτι για όση ώρα καίγεται το υγρό. Γίνεται έρευνα στους απολυμαντές κατά την έξοδό τους, όπως και κατά την είσοδό τους, «παρουσία των κατοίκων του σπιτιού, για να διαπιστωθεί αν έχουν κάτι που δεν το είχαν όταν ήρθαν». Μετά από τέσσερις ώρες, οι κάτοικοι μπορούν να επιστρέψουν στα σπίτια τους.

Αυτός ο περίκλειστος και τεμαχισμένος χώρος, ο οποίος επιτηρείται απ' άκρου εις άκρον, όπου τα άτομα τοποθετούνται σε μια καθορισμένη θέση, όπου και οι παραμικρές κινήσεις ελέγχονται, όπου όλα τα συμβάντα καταγράφονται, όπου μια αδιάκοπη εργασία γραφής συνδέει το κέντρο με την περιφέρεια, όπου η εξουσία ασκείται αδιαμοίραστη, σύμφωνα με μια συνεχή ιεραρχική μορφή, όπου κάθε άτομο εντοπίζεται μονίμως, εξετάζεται και κατανέμεται ανάμεσα στους ζωντανούς, τους αρρώστους και τους νεκρούς –όλα αυτά αποτελούν ένα περιεκτικό πρότυπο του πειθαρχικού μηχανισμού. Στην πανούκλα απαντά η τάξη· αναλαμβάνει να ξεδιαλύνει όλες τις συγχύσεις: τη σύγχυση της ασθένειας, που μεταδίδεται όταν τα σώματα ανακατεύονται, τη σύγχυση του κακού, που πολλαπλασιάζεται όταν ο φόβος και ο θάνατος εξαλείφουν τις απαγορεύσεις. Η τάξη καθορίζει για τον καθένα τη θέση του, το σώμα του, την ασθένεια και τον θάνατό του, τα αγαθά του, ως επακόλουθο μιας εξουσίας που βρίσκεται παντού και γνωρίζει τα πάντα, που υποδιαιρείται αυτή η ίδια με τρόπο εύτακτο και αδιάκοπο, μέχρι τον τελικό προσδιορισμό του ατόμου, αυτού που το χαρακτηρίζει, αυτού που του ανήκει, αυτού που του συμβαίνει. Ενάντια στην πανούκλα που είναι ανάμειξη, η πειθαρχία προτάσσει την εξουσία της, που έχει μορφή ανάλυσης. Υπήρξε γύρω από την πανούκλα μια ολόκληρη λογοτεχνική μυθοπλασία της εορτής: οι νόμοι καταργούνται, οι απαγορεύσεις αίρονται, ο χρόνος τρέχει φρενήρης, τα σώματα αναμειγνύονται χωρίς σεβασμό, τα άτομα ξεσκεπάζονται, εγκαταλείπουν την επίσημη ταυτότητά τους και τη μορφή υπό την οποία τα αναγνώριζαν, αφήνοντας να

διαφανεί μια τελείως διαφορετική αλήθεια. Αλλά υπήρξε επίσης ένα πολιτικό όνειρο της πανούκλας, που ήταν το επακριβώς αντίθετο: όχι η συλλογική γιορτή αλλά οι αυστηροί διαχωρισμοί· όχι οι νόμοι που παραβιάζονται αλλά η διείσδυση του κανονισμού μέχρι τις έσχατες λεπτομέρειες της ύπαρξης και μέσω μιας ολοκληρωμένης ιεραρχίας που διασφαλίζει την τριχοειδή λειτουργία της εξουσίας· όχι τα προσωπεία που φοριούνται και βγαίνουν, αλλά η απόδοση στον καθένα του «αληθινού» του ονόματος, της «αληθινής» του θέσης, του «αληθινού» του σώματος και της «αληθινής» του ασθένειας. Η πανούκλα ως μορφή της αταξίας, ταυτοχρόνως πραγματική και φαντασιακή, έχει ως ιατρικό και πολιτικό σύστοιχο την πειθαρχία. Πίσω από τους πειθαρχικούς μηχανισμούς διαφαίνεται η εμμονή των «μολύνσεων», της πανούκλας, των εξεγέρσεων, των εγκλημάτων, της αλητείας, της λιποταξίας, των ανθρώπων που εμφανίζονται και εξαφανίζονται, που ζουν και πεθαίνουν σε συνθήκες αταξίας.

Αν είναι αλήθεια ότι η λέπρα υποκίνησε τα τελετουργικά αποκλεισμού που παρουσίασαν σε έναν βαθμό το πρότυπο και τη γενική μορφή του μεγάλου Εγκλεισμού, η πανούκλα υποκίνησε αντιθέτως πειθαρχικά σχήματα. Αντί για έναν μαζικό και δυαδικό διαχωρισμό των μεν σε σχέση με τους δε, απαιτεί πολλαπλές διαιρέσεις, εξατομικευτικές κατανομές, μια οργάνωση σε βάθος των επιτηρήσεων και των ελέγχων, μια επίταση και μια διακλάδωση της εξουσίας. Ο λεπρός εντάσσεται σε μια πρακτική του αποκλεισμού, της εξορίας-περίφραξης· τον αφήνουν να χαθεί εκεί σαν μέρος μιας μάζας που λίγο ενδιαφέρει να διαφοροποιηθεί· οι πάσχοντες από πανούκλα εντάσσονται σε έναν σχολαστικό τακτικό διατετραγωνισμό, όπου οι ατομικές διαφοροποιήσεις είναι τα εξαναγκαστικά αποτελέσματα μιας εξουσίας που πολλαπλασιάζεται, συναρθρώνεται και υποδιαιρείται. Αφενός ο μεγάλος εγκλεισμός, αφετέρου η ορθή εκγύμναση. Αφενός η λέπρα και ο διαχωρισμός της, αφετέρου η πανούκλα και οι περιτμήσεις της. Η πρώτη στιγματίζεται, η δεύτερη αναλύεται και κατανέμεται. Η εξορία του λεπρού και ο περιορισμός της πανούκλας δεν συνοδεύονται από το ίδιο πολιτικό όνειρο. Αφενός το όνειρο μιας καθαρής κοινότητας, αφετέρου το όνειρο μιας πειθαρχημένης κοινωνίας. Δύο τρόποι να ασκείται η εξουσία στους ανθρώπους, να ελέγχονται οι σχέσεις τους, να λύονται οι επικίνδυνες αναμείξεις τους. Η πανωλόβλητη πόλη εκφράζει την ουτοπία της τέλεια κυβερνώμενης πόλης: είναι μια πόλη που διατρέχεται ολόκληρη από ιεραρχία, επιτήρηση, βλέμμα, γραφή· μια πόλη η οποία ακινητοποιείται κατά τη λειτουργία μιας επεκτατικής εξουσίας που ασκείται διακριτικά σε όλα τα ατομικά σώματα. Η πανούκλα (εκείνη τουλάχιστον που

δεν έχει ακόμη εκδηλωθεί) είναι η δοκιμασία κατά τη διάρκεια της οποίας μπορεί να οριστεί με ιδεατό τρόπο η άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας. Για να θέσουν σε λειτουργία σύμφωνα με την καθαρή θεωρία τα δικαιώματα και τους νόμους, οι νομομαθείς τοποθετούνταν φαντασιακά στη φυσική κατάσταση· για να δουν τις τέλειες πειθαρχίες να λειτουργούν, οι κυβερνώντες ονειρεύονταν την κατάσταση πανούκλας. Στο βάθος των πειθαρχικών σχημάτων η εικόνα της πανούκλας ισοδυναμεί με όλες τις αταξίες, με όλες τις συγχύσεις· όπως ακριβώς η εικόνα της λέπρας, της επαφής που πρέπει να διακοπεί, βρίσκεται στο βάθος των σχημάτων αποκλεισμού.

Πρόκειται για διαφορετικά αλλά όχι ασύμβατα σχήματα. Σταδιακά έρχονται κοντά το ένα με το άλλο· το ιδιάζον γνώρισμα του 19ου αιώνα είναι ακριβώς ότι εφάρμοσε στον χώρο του αποκλεισμού, που είχε ως συμβολικό κάτοικο τον λεπρό (και ως πραγματικό πληθυσμό τους επαίτες, τους αλήτες, τους τρελούς, τους βίαιους), την τεχνική εξουσίας που χαρακτηρίζει τον πειθαρχικό διατετραγωνισμό. Οι «λεπροί» αντιμετωπίζονται ως «πανωλόβλητοι», οι λεπτές περιτμήσεις της πειθαρχίας προβάλλονται στον ασαφή χώρο του εγκλεισμού και τον αναπλάθουν βάσει των μεθόδων αναλυτικής κατανομής της εξουσίας, οι αποκλεισμένοι εξατομικεύονται, και συγχρόνως οι διαδικασίες εξατομίκευσης χρησιμοποιούνται για να σημανθούν οι αποκλεισμοί: ιδού τι προώθησε σε τακτική βάση η πειθαρχική εξουσία από τις αρχές του 19ου αιώνα. Το ψυχιατρικό άσυλο, το σωφρονιστήριο, το αναμορφωτήριο, το ίδρυμα επιτηρούμενης εκπαίδευσης, και εν μέρει τα νοσοκομεία, γενικότερα όλες οι βαθμίδες ατομικού ελέγχου, λειτουργούν με διπλό τρόπο: αφενός με τον δυαδικό διαχωρισμό και τον χαρακτηρισμό (τρελός–μη τρελός, επικίνδυνος–ακίνδυνος, κανονικός–μη κανονικός), και αφετέρου με τον καταναγκαστικό προσδιορισμό και τη διαφορική κατανομή (ποιος είναι ο καθένας· πού πρέπει να βρίσκεται· πώς χαρακτηρίζεται και πώς αναγνωρίζεται· πώς πρέπει να ασκηθεί πάνω του, με ατομικό τρόπο, μια σταθερή επιτήρηση κ.λπ). Αφενός οι λεπροί μετατρέπονται τρόπον τινά σε «πανωλόβλητους»· επιβάλλεται στους αποκλεισμένους η τακτική των εξατομικευτικών πειθαρχιών. Και αφετέρου η καθολική εμβέλεια των πειθαρχικών ελέγχων επιτρέπει να στιγματίζεται ό,ποιος είναι «λεπρός» και να χρησιμοποιούνται εναντίον του οι δυαδικοί μηχανισμοί του αποκλεισμού. Ο συνεχής διαχωρισμός κανονικού και μη κανονικού, στον οποίο εμπίπτει κάθε άτομο, αναπαράγει μέχρι τις μέρες μας τον δυαδικό χαρακτηρισμό και την εξορία του λεπρού, που εφαρμόζονται πλέον σε εντελώς διαφορετικά αντικείμενα· η ύπαρξη ενός συνόλου από τεχνικές και θεσμούς που αναλάμβαναν να μετρήσουν, να ελέγξουν και να διορθώσουν

τους μη κανονικούς θέτει σε λειτουργία τους πειθαρχικούς μηχανισμούς που υποκινούσε ο φόβος της πανούκλας. Όλοι οι μηχανισμοί εξουσίας, που μέχρι σήμερα ακόμη διατάσσονται γύρω από το μη κανονικό, για να το χαρακτηρίσουν αλλά και για να το τροποποιήσουν, συντίθενται από αυτές τις δύο μορφές, που είναι και οι μακρινοί τους πρόγονοι.

*

Το *Πανοπτικό* του Bentham είναι η αρχιτεκτονική μορφή αυτής της σύνθεσης. Γνωρίζουμε τη βασική αρχή της: στην περιφέρεια ένα οικοδόμημα με μορφή δακτυλίου· στο κέντρο ένας πύργος· ο πύργος διαπερνιέται από μεγάλα παράθυρα που βλέπουν στην εσωτερική πλευρά του δακτυλίου· το περιφερειακό οικοδόμημα διαιρείται σε κελιά, καθένα εκ των οποίων διασχίζει όλο το βάθος του οικοδομήματος· τα κελιά έχουν δύο παράθυρα, το ένα προς το εσωτερικό που αντιστοιχεί στα παράθυρα του πύργου· το άλλο, το οποίο βλέπει προς τα έξω, επιτρέπει στο φως να διαπερνά το κελί από τη μία άκρη μέχρι την άλλη. Αρκεί επομένως να τοποθετηθεί ένας επιτηρητής στον κεντρικό πύργο, και σε κάθε κελί να κλειστεί ένας τρελός, ένας άρρωστος, ένας κατάδικος, ένας εργάτης ή ένας μαθητής. Λόγω του φωτισμού που έρχεται από πίσω, μπορεί κανείς να διακρίνει από τον πύργο να διαγράφονται καθαρά στο φως οι μικρές αιχμάλωτες σιλουέτες της περιφέρειας. Όσα είναι τα κλουβιά, τόσα είναι και τα μικρά θέατρα όπου κάθε ηθοποιός είναι μόνος, τέλεια εξατομικευμένος και μονίμως ορατός. Ο πανοπτικός μηχανισμός συναρμόζει χωρικές μονάδες που επιτρέπουν σε κάποιον να βλέπει συνεχώς και να αναγνωρίζει μεμιάς. Εν ολίγοις, αντιστρέφεται η αρχή στην οποία υπάκουε το μπουντρούμι. Ή, μάλλον, από τις τρεις λειτουργίες του –εγκλεισμός, στέρηση φωτός, απόκρυψη– διατηρείται μόνο η πρώτη και καταργούνται οι άλλες δύο. Το πλήρες φως και το βλέμμα ενός επιτηρητή αιχμαλωτίζουν καλύτερα από το σκοτάδι, που τελικώς προστάτευε. Η ορατότητα είναι μια παγίδα.

Γίνεται έτσι εφικτό κατ' αρχάς, με αρνητικούς όρους, να αποφεύγονται αυτές οι συμπαγείς, βρίθουσες, ταραχώδεις μάζες που συναντούσε κανείς στους τόπους εγκλεισμού, και τις οποίες ζωγράφιζε ο Goya ή περιέγραφε ο Howard. Καθένας, στη θέση του, είναι καλά κλεισμένος σε ένα κελί απ' όπου τον βλέπει κατά πρόσωπο ο επιτηρητής· αλλά οι πλευρικοί τοίχοι δεν του επιτρέπουν να έχει οπτική επαφή με τους συντρόφους του. Τον βλέπουν αλλά εκείνος δεν βλέπει· είναι αντικείμενο πληροφόρησης, αλλά ποτέ υποκείμενο στο πλαίσιο μιας επικοινωνίας. Η διάταξη του δωματίου του, απέναντι από τον κεντρικό πύργο, του επιβάλλει μια αξονική ορατότητα· αλλά οι διαιρέσεις

του δακτυλίου, αυτά τα καλά χωρισμένα κελιά, συνεπάγονται μια πλευρική έλλειψη ορατότητας. Και τούτη η έλλειψη ορατότητας εγγυάται την τάξη. Αν οι κρατούμενοι είναι κατάδικοι, δεν υπάρχει κίνδυνος για συνωμοσία, για απόπειρα ομαδικής απόδρασης, για σχεδιασμό νέων εγκλημάτων στο μέλλον, για αμοιβαία κακές επιρροές· αν πρόκειται για αρρώστους, δεν υπάρχει κίνδυνος μετάδοσης νοσημάτων· αν πρόκειται για τρελούς, δεν υπάρχει κίνδυνος αμοιβαίων βιαιοτήτων· αν πρόκειται για παιδιά, δεν υπάρχει κίνδυνος για αντιγραφή, για θόρυβο, για φλυαρία, για απροσεξία. Αν πρόκειται για εργάτες, δεν υπάρχει κίνδυνος για συμπλοκές, κλοπές, συμμαχίες, για οτιδήποτε αποσπά την προσοχή και καθυστερεί την εργασία, την καθιστά λιγότερο τέλεια ή προκαλεί ατυχήματα. Ο όχλος, αυτή η συμπαγής μάζα, τόπος πολλαπλών ανταλλαγών, ατομικότητες που συγχέονται, συλλογικό φαινόμενο, καταργείται προς όφελος μιας συλλογής από χωρισμένες ατομικότητες. Από τη σκοπιά του φρουρού, ο όχλος αντικαθίσταται από μια αριθμήσιμη και ελέγξιμη πολλαπλότητα. Από τη σκοπιά των κρατουμένων, από μια έγκλειστη και επιτηρούμενη μοναξιά.[2]

Από εκεί προκύπτει το μείζον αποτέλεσμα του Πανοπτικού: οδηγεί τον κρατούμενο σε μια συνειδητή και μόνιμη κατάσταση ορατότητας που διασφαλίζει την αυτόματη λειτουργία της εξουσίας. Έτσι ώστε η επιτήρηση να είναι μόνιμη ως προς τα αποτελέσματά της, ακόμη κι αν είναι ασυνεχής ως προς τη δράση της· έτσι ώστε η τελειότητα της εξουσίας να τείνει να καταστήσει αχρείαστη την ενεργό άσκησή της· έτσι ώστε ο εν λόγω αρχιτεκτονικός μηχανισμός να συνιστά μια μηχανή που δημιουργεί και υποστηρίζει μια σχέση εξουσίας, ανεξαρτήτως εκείνου που την ασκεί· εν ολίγοις, έτσι ώστε οι κρατούμενοι να τοποθετούνται σε μια κατάσταση εξουσίας, της οποίας είναι οι ίδιοι οι φορείς. Για να συμβεί αυτό, η παρακολούθηση του φυλακισμένου από έναν επιτηρητή είναι ταυτοχρόνως κάτι πάρα πολύ και κάτι πάρα πολύ λίγο: πάρα πολύ λίγο, διότι το ουσιώδες είναι να γνωρίζει ότι επιτηρείται· και πάρα πολύ διότι δεν υπάρχει ανάγκη να επιτηρείται πραγματικά. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Bentham υποστήριξε ότι η εξουσία πρέπει να είναι ορατή και ανεπαλήθευτη. Ορατή: ο κρατούμενος θα έχει συνεχώς μπροστά στα μάτια του την επιβλητική φιγούρα του κεντρικού πύργου απ' όπου τον κατασκοπεύουν. Ανεπαλήθευτη: ο κρατούμενος δεν πρέπει ποτέ να γνωρίζει αν όντως παρακολουθείται· αλλά πρέπει να είναι σίγουρος ότι μπορεί ανά πάσα στιγμή να παρακολουθείται. Για να καταστήσει ο Bentham αναποφάνσιμη την

2. J. Bentham, *Panopticon*, *Works*, εκδόσεις Bowring, τόμ. IV, σσ. 60-64. Βλ. Εικόνα 17.

παρουσία ή την απουσία του επιτηρητή, ούτως ώστε οι φυλακισμένοι να μην μπορούν ποτέ από το κελί τους να διακρίνουν σκιές ή σιλουέτες, προέβλεψε όχι μόνο να υπάρχουν περσίδες στα παράθυρα της κεντρικής αίθουσας επιτήρησης αλλά και χωρίσματα στο εσωτερικό, τα οποία να την τέμνουν σε ορθή γωνία, καθώς και δαιδαλώδεις διάδρομοι αντί για πόρτες, προκειμένου να περάσει κανείς από το ένα τμήμα στο άλλο: διότι ο παραμικρός παλμός, ένα φέγγος, μια ανταύγεια σε κάποιο διάνοιγμα θα μπορούσαν να προδώσουν την παρουσία του φρουρού.[3] Το Πανοπτικό είναι μια μηχανή που διαχωρίζει το ζεύγμα ορώντος και ορώμενου: όταν βρίσκεσαι στον περιφερειακό δακτύλιο, σε βλέπουν πλήρως χωρίς ποτέ να βλέπεις· κι όταν βρίσκεσαι στον κεντρικό πύργο βλέπεις τα πάντα χωρίς ποτέ να σε βλέπουν.[4]

Είναι ένας σημαντικός μηχανισμός, διότι αυτοματοποιεί την εξουσία και αίρει τον εξατομικευμένο χαρακτήρα της. Η καταστατική αρχή της εξουσίας έγκειται λιγότερο σε ένα πρόσωπο και περισσότερο σε μια σχεδιασμένη κατανομή των σωμάτων, των επιφανειών, του φωτός, των βλεμμάτων· σε μια διάταξη που παράγει, μέσω των εσωτερικών μηχανισμών της, τη σχέση στην οποία εντάσσονται τα άτομα. Οι τελετές, τα τελετουργικά, τα γνωρίσματα με τα οποία φανερώνεται το πλεόνασμα εξουσίας του ανώτατου άρχοντα δεν χρησιμεύουν σε τίποτα. Υπάρχει ένα σύνολο μηχανισμών που διασφαλίζει την ασυμμετρία, την ανισορροπία, τη διαφορά. Ως εκ τούτου, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία ποιος ασκεί την εξουσία. Ένα οποιοδήποτε άτομο, σχεδόν τυχαία επιλεγμένο, μπορεί να θέσει σε λειτουργία τη μηχανή: αν απουσιάζει ο διευθυντής, μπορεί να τον αντικαταστήσει η οικογένειά του, ο περίγυρός του, οι φίλοι του, οι επισκέπτες του, ακόμη και οι υπηρέτες του.[5] Ομοίως, δεν έχει σημασία το κίνητρο που το υποκινεί, είτε πρόκειται για την περιέργεια ενός αδιάκριτου, την κατεργαριά ενός παιδιού, την όρεξη για γνώση ενός φιλοσόφου που θέλει να διασχίσει τούτο το μουσείο της ανθρώπινης φύσης, ή τη μοχθηρία εκείνων που αντλούν ευχαρίστηση επειδή κατασκοπεύουν και τιμωρούν.

3. Στο *Postscript to the Panopticon*, 1791, ο Bentham προσθέτει σκοτεινές στοές, βαμμένες με μαύρο χρώμα, που κάνουν τον γύρο του κτιρίου επιτήρησης, και καθεμιά επιτρέπει να παρακολουθούνται δύο όροφοι με κελιά.

4. Βλ. Εικόνα 17. Ο Bentham, στην πρώτη έκδοση του *Πανοπτικού*, είχε επίσης φανταστεί μια ακουστική επιτήρηση, μέσα από σωλήνες που θα συνέδεαν τα κελιά με τον κεντρικό πύργο. Εγκατέλειψε αυτήν την ιδέα στο *Postscript*, ίσως επειδή δεν μπορούσε να εισαγάγει μια ασυμμετρία, έτσι ώστε ο επιτηρητής να ακούει μεν τους φυλακισμένους, αλλά αυτοί να μην μπορούν να τον ακούσουν. Ο Julius προσπάθησε να επεξεργαστεί ένα σύστημα ασύμμετρης ακουστικής (*Leçons sur les prisons*, γαλλική μετάφραση, 1831, σ. 18).

5. J. Bentham, *Panopticon*, *Works*, τόμ. IV, σ. 45.

Όσο περισσότεροι είναι οι ανώνυμοι και πρόσκαιροι παρατηρητές, τόσο περισσότερο αυξάνεται για τον κρατούμενο ο κίνδυνος να τον πιάσουν και η εναγώνια επίγνωση ότι παρακολουθείται. Το Πανοπτικό είναι μια υπέροχη μηχανή που, ορμώμενη από τις πλέον διαφορετικές επιθυμίες, συγκροτεί ομοιογενή αποτελέσματα εξουσίας.

Μια πραγματική καθυπόταξη γεννιέται μηχανικά από μια πλασματική σχέση. Με αποτέλεσμα να μην απαιτείται προσφυγή σε εξαναγκαστικά μέσα για να υποχρεωθεί ο κατάδικος να επιδείξει καλή διαγωγή, ο τρελός να είναι ήρεμος, ο εργάτης να εργάζεται, ο μαθητής να είναι επιμελής, ο ασθενής να τηρεί τις οδηγίες του γιατρού. Ο Bentham απορούσε που οι πανοπτικοί θεσμοί μπορούν να είναι τόσο χαλαροί: δεν χρειάζονται πλέον κάγκελα, αλυσίδες, βαριές κλειδαριές. Αρκεί οι διαχωρισμοί να είναι σαφείς και τα ανοίγματα ορθά διατεταγμένα. Η αδεξιότητα των παλαιών «ιδρυμάτων ασφαλείας», με μια αρχιτεκτονική που θυμίζει φρούριο, μπορεί να αντικατασταθεί από την απλή και οικονομική γεωμετρία ενός «ιδρύματος βεβαιότητας». Η αποτελεσματικότητα της εξουσίας, η εξαναγκαστική της δύναμη, περνούν τρόπον τινά στην άλλη πλευρά, στην πλευρά της επιφάνειας στην οποία εφαρμόζεται. Εκείνος που υπάγεται σε ένα πεδίο ορατότητας, και που το γνωρίζει, αποδέχεται τους εξαναγκασμούς της εξουσίας· τους θέτει αυθόρμητα σε λειτουργία πάνω του· εγγράφει μέσα του τη σχέση εξουσίας στην οποία παίζει ταυτοχρόνως και τους δύο ρόλους· γίνεται καταστατική αρχή της ίδιας του της καθυπόταξης. Αυτό επιτρέπει στην εξωτερική εξουσία να ανακουφιστεί από τα υλικά βαρίδια της, τείνοντας στο ασώματο στοιχείο· και όσο περισσότερο πλησιάζει σ' αυτό το όριο, τόσο πιο σταθερά είναι τα αποτελέσματά της, τόσο βαθύτερα, κεκτημένα άπαξ διά παντός και αενάως προεκτεινόμενα: διηνεκής νίκη που αποφεύγει κάθε σωματική αντιπαράθεση και η οποία έχει πάντοτε κριθεί εκ των προτέρων.

Ο Bentham δεν διευκρινίζει αν εμπνεύστηκε το σχέδιό του από το θηριοτροφείο που είχε κατασκευάσει ο Le Vaux στις Βερσαλλίες: είναι το πρώτο θηριοτροφείο που δεν έχει τα στοιχεία του διάσπαρτα σε έναν κήπο, όπως γινόταν παραδοσιακά:[6] στο κέντρο υπήρχε ένα οκτάγωνο οίκημα που στον πρώτο όροφο είχε ένα μόνο δωμάτιο, την αίθουσα υποδοχής του βασιλιά· όλες οι πλευρές του οικήματος είχαν μεγάλα παράθυρα, στραμμένα προς τα επτά κλουβιά (στην όγδοη πλευρά ήταν η είσοδος), όπου ήταν κλεισμένα διάφορα είδη ζώων. Την εποχή του Bentham δεν υπήρχε πια αυτό το θηριοτρο-

6. G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, II, σσ. 104-107. Βλ. Εικόνα 14.

φείο. Αλλά εμφανίζεται στο πρόγραμμα του Πανοπτικού η παρεμφερής έγνοια για την εξατομικευτική παρακολούθηση, για τον χαρακτηρισμό και την ταξινόμηση, για την αναλυτική διευθέτηση του χώρου. Το Πανοπτικό είναι ένα βασιλικό θηριοτροφείο· το ζώο αντικαθίσταται από τον άνθρωπο, η ομαδοποίηση κατά είδη από την ατομική κατανομή, και ο βασιλιάς από τη μηχανή μιας απαρατήρητης εξουσίας. Ωστόσο, και το Πανοπτικό επιτελεί έργο φυσιοδίφη. Επιτρέπει να οριστούν διαφορές: στην περίπτωση των ασθενών, να παρακολουθούνται τα συμπτώματα του καθενός, χωρίς η εγγύτητα των κρεβατιών, η κυκλοφορία των μιασμάτων ή τα μεταδοτικά φαινόμενα να δημιουργούν σύγχυση στα φύλλα νοσηλείας· στην περίπτωση των παιδιών, να βαθμολογούνται οι επιδόσεις (χωρίς να υπάρχει απομίμηση ή αντιγραφή), να εντοπίζονται οι δεξιότητες, να αξιολογούνται οι χαρακτήρες, να ορίζονται αυστηρές ταξινομήσεις, και σε σχέση με μια κανονική εξέλιξη, να διακρίνεται η «οκνηρία και το πείσμα» από την «αθεράπευτη ηλιθιότητα»· στην περίπτωση των εργατών, να καταγράφονται οι δεξιότητες του καθενός, να συγκρίνεται ο χρόνος που χρειάζονται για την εκτέλεση μιας εργασίας, και αν πληρώνονται με την ημέρα να υπολογίζεται βάσει αυτών των δεδομένων η αμοιβή τους.[7]

Αυτά σε ό,τι αφορά την πλευρά της παρακολούθησης. Σε σχέση με την εργαστηριακή πλευρά, το Πανοπτικό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μηχανή τέλεσης πειραμάτων, τροποποίησης των συμπεριφορών, εκγύμνασης ή αναμόρφωσης των ατόμων. Τέλεση πειραμάτων για φάρμακα και επαλήθευση των αποτελεσμάτων τους. Δοκιμαστική επιβολή διαφορετικών τιμωριών στους κρατουμένους, ανάλογα με τα εγκλήματά τους και τον χαρακτήρα τους, και αναζήτηση των πιο αποτελεσματικών. Ταυτόχρονη εκμάθηση διαφορετικών τεχνικών στους εργάτες και προσδιορισμός της καλύτερης. Προώθηση παιδαγωγικών πειραμάτων, και κυρίως επαναφορά του περίφημου προβλήματος της έγκλειστης εκπαίδευσης χρησιμοποιώντας εγκαταλειμμένα παιδιά· παρακολουθούσαν τι συμβαίνει όταν φέρνουν σε επαφή αγόρια και κορίτσια κατά το δέκατο έκτο ή δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους· θα μπορούσαν έτσι να επαληθεύσουν αν, όπως πίστευε ο Helvétius, ο οποιοσδήποτε μπορεί να μάθει το οτιδήποτε· θα μπορούσαν να ακολουθήσουν τη «γενεαλογία κάθε παρατηρήσιμης ιδέας»· να αναθρέψουν διάφορα παιδιά με διαφορετικά συστήματα σκέψης, να κάνουν μερικά να πιστεύουν ότι δύο και δύο δεν κάνει τέσσερα, ή ότι η σελήνη είναι ένα κομμάτι τυρί και μετά να τα βάλουν όλα μαζί όταν θα γίνουν είκοσι ή εικοσιπέντε ετών· τότε θα γίνονταν συζητήσεις που

7. *Στο ίδιο*, σσ. 60-64.

θα άξιζαν περισσότερο από τα κηρύγματα ή τις διαλέξεις για τις οποίες σπαταλιούνται τόσα χρήματα· θα είχαν τουλάχιστον τη δυνατότητα να κάνουν ανακαλύψεις στον τομέα της μεταφυσικής. Το Πανοπτικό είναι ένας προνομιακός τόπος που καθιστά εφικτό τον πειραματισμό πάνω σε ανθρώπους, επιτρέποντας να αναλυθούν με πλήρη βεβαιότητα οι μετασχηματισμοί που μπορούν να επέλθουν σ' αυτούς. Μάλιστα, το Πανοπτικό μπορεί να αποτελέσει μια μηχανή που θα ελέγχει τα ίδια της τα γρανάζια. Ο διευθυντής μπορεί από τον κεντρικό πύργο να κατασκοπεύει όλους τους υπαλλήλους που έχει υπό τις διαταγές του: νοσοκόμους, γιατρούς, επιστάτες, παιδαγωγούς, φύλακες· θα μπορεί να τους κρίνει συνεχώς, να τροποποιεί τη συμπεριφορά τους, να τους επιβάλλει τις μεθόδους που θεωρεί καλύτερες· αλλά κι εκείνος θα μπορεί να παρακολουθείται εύκολα. Ένας επιθεωρητής που θα επισκέπτεται αιφνιδιαστικά το κέντρο του Πανοπτικού θα μπορεί να κρίνει με μια ματιά μόνο, και χωρίς να μπορούν να του αποκρύψουν το οτιδήποτε, πώς λειτουργεί το ίδρυμα. Εξάλλου, έγκλειστος καθώς είναι στο μέσον αυτής της αρχιτεκτονικής διάταξης, ο διευθυντής δεν είναι ένα με αυτήν; Ο ακατάλληλος γιατρός που θα έχει επιτρέψει να μεταδοθεί ένα νόσημα, ο διευθυντής μιας φυλακής ή ενός εργαστηρίου που έχει επιδείξει αδεξιότητα θα είναι τα πρώτα θύματα μιας επιδημίας ή μιας εξέγερσης. «Η μοίρα μου, λέει ο επικεφαλής του Πανοπτικού, είναι δεμένη με το δική τους (των κρατουμένων), χάρη σε όλους αυτούς τους δεσμούς που επινόησα».[8] Το Πανοπτικό λειτουργεί ως ένα είδος εργαστηρίου εξουσίας. Χάρη σ' αυτούς τους μηχανισμούς παρακολούθησης αυξάνεται η αποτελεσματικότητά του και η ικανότητά του να διεισδύει στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Μια επαύξηση γνώσης εγκαθίσταται σε κάθε βήμα της εξουσίας και ανακαλύπτει αντικείμενα προς γνώση σε όλες τις επιφάνειες όπου αυτή η εξουσία ασκείται.

*

Πανωλόβλητη πόλη, πανοπτικό ίδρυμα: οι διαφορές είναι σημαντικές. Αναδεικνύουν, σε απόσταση ενάμιση αιώνα, τους μετασχηματισμούς του πειθαρχικού προγράμματος. Στη μία περίπτωση έχουμε μια κατάσταση εξαίρεσης: η εξουσία ορθώνεται ενάντια σε ένα υπέρμετρο κακό· καθίσταται πανταχού παρούσα και ορατή· επινοεί νέα γρανάζια· διαχωρίζει, ακινητοποιεί, διατετραγωνίζει· κατασκευάζει για ένα χρονικό διάστημα αυτό που συνιστά ταυτοχρόνως την αντι-πόλη και την τέλεια κοινωνία· επιβάλλει έναν ιδεώδη τρόπο

8. J. Bentham, *Panopticon versus New South Wales*, *Works*, εκδόσεις Bowring, τόμ. IV, σ. 177.

λειτουργίας, ο οποίος όμως ανάγεται τελικώς, όπως και το κακό που αντιμάχεται, στον απλό δυϊσμό ζωής και θανάτου· ό,τι κινείται φέρει τον θάνατο, ό,τι κινείται πρέπει να θανατώνεται. Τουναντίον, το Πανοπτικό πρέπει να γίνει κατανοητό ως ένα γενικεύσιμο πρότυπο λειτουργίας· ως ένας τρόπος να οριστούν οι σχέσεις εξουσίας με τους όρους της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Ασφαλώς ο Bentham το παρουσιάζει ως ένα ιδιαίτερο ίδρυμα, καλά κλεισμένο στον εαυτό του. Θεωρήθηκε συχνά μια ουτοπία του τέλειου εγκλεισμού. Σε σχέση με τις ερειπωμένες, κοσμοβριθείς και γεμάτες βασανιστήρια φυλακές που σχεδίαζε ο Piranesi, το Πανοπτικό μοιάζει με βάναυσο και πολυμαθές κλουβί. Το γεγονός ότι άνοιξε τον δρόμο, μέχρι σήμερα, σε τόσες σχεδιασμένες ή πραγματοποιημένες παραλλαγές, υποδηλώνει ποια ήταν για δύο περίπου αιώνες η φαντασιακή του ένταση. Όμως, το Πανοπτικό δεν πρέπει να γίνει αντιληπτό ως ονειρικό οικοδόμημα: είναι το διάγραμμα ενός μηχανισμού εξουσίας που έχει αναχθεί στην ιδεατή μορφή του· η λειτουργία του, απαλλαγμένη από κάθε εμπόδιο, αντίσταση ή τριβή, μπορεί κάλλιστα να παρουσιαστεί ως ένα αμιγώς αρχιτεκτονικό και οπτικό σύστημα· πρόκειται, στην πραγματικότητα, για ένα σχήμα πολιτικής τεχνολογίας που μπορεί και πρέπει να αποσυνδεθεί από κάθε ιδιαίτερη χρήση.

Το Πανοπτικό είναι πολυδιάστατο ως προς τις εφαρμογές του. Χρησιμεύει για να συνετίζονται οι φυλακισμένοι αλλά και για να περιθάλπονται οι ασθενείς, να μορφώνονται οι μαθητές, να επιβλέπονται οι τρελοί, να επιτηρούνται οι εργάτες, να υποχρεώνονται σε εργασία οι επαίτες και οι φυγόπονοι. Είναι ένα είδος εγκατάστασης των σωμάτων στον χώρο, κατανομής των ατόμων, των μεν σε σχέση με τα δε, ιεραρχικής οργάνωσης, διάταξης των κέντρων και των καναλιών εξουσίας, καθορισμού των εργαλείων της και των τρόπων παρέμβασής της, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στα νοσοκομεία, τα εργαστήρια, τα σχολεία, τις φυλακές. Το πανοπτικό σχήμα θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί κάθε φορά που πρόκειται να αντιμετωπιστεί μια πολλαπλότητα ατόμων, στα οποία θα πρέπει να επιβληθεί ένα καθήκον ή μια διαγωγή. Μπορεί να εφαρμοστεί, υπό τον όρο κάποιων απαραίτητων τροποποιήσεων, «σε όλα τα ιδρύματα όπου, στα όρια ενός χώρου που δεν είναι υπερβολικά εκτεταμένος, πρέπει να διατηρηθεί υπό επιτήρηση ένας αριθμός προσώπων».[9]

Σε κάθε εφαρμογή του επιτρέπει να τελειοποιείται η άσκηση της εξουσίας. Με διάφορους τρόπους: επειδή μπορεί να μειώσει τον αριθμό εκείνων που την

9. *Στο ίδιο*, σ. 40. Ο Bentham προτάσσει το παράδειγμα του σωφρονιστηρίου, επειδή αυτό οφείλει να ασκεί πολλαπλές λειτουργίες (επιτήρηση, αυτόματος έλεγχος, εγκλεισμός, απομόνωση, καταναγκαστική εργασία, εκπαίδευση).

ασκούν, την ίδια στιγμή που μπορεί να πολλαπλασιάσει τον αριθμό εκείνων επί των οποίων ασκείται. Επειδή επιτρέπει να γίνονται παρεμβάσεις ανά πάσα στιγμή και επειδή η συνεχής πίεση δρα προτού διαπραχθούν τα σφάλματα, τα λάθη και τα εγκλήματα. Επειδή, υπό αυτές τις συνθήκες, η δύναμή του έγκειται στο γεγονός ότι δεν παρεμβαίνει ποτέ, ότι ασκείται αυθόρμητα και αθόρυβα, ότι συγκροτεί έναν μηχανισμό του οποίου τα αποτελέσματα συνδέονται αλυσιδωτά τα μεν σε σχέση με τα δε. Διότι χωρίς κανένα άλλο υλικό εργαλείο, πέραν μιας αρχιτεκτονικής και μιας γεωμετρίας, δρα άμεσα στα άτομα· «παρέχει στο πνεύμα εξουσία επί του πνεύματος». Το πανοπτικό σχήμα είναι ένας παράγοντας επίτασης για τον οποιονδήποτε μηχανισμό εξουσίας: διασφαλίζει την οικονομία του (σε υλικά, σε προσωπικό και σε χρόνο), διασφαλίζει την αποτελεσματικότητά του λόγω του προληπτικού χαρακτήρα του, της συνεχούς λειτουργίας του και των αυτόματων μηχανισμών του. Είναι ένας τρόπος να εξασφαλίζει κανείς εξουσία «σε μια ποσότητα άνευ προηγουμένου μέχρι τότε», «ένα μεγάλο και νέο εργαλείο διακυβέρνησης· η υπεροχή του πηγάζει από τη μεγάλη δύναμη που μπορεί να προσφέρει σε κάθε θεσμό στον οποίο εφαρμόζεται».[10]

Πρόκειται για ένα είδος «αυγού του Κολόμβου» στη σφαίρα της πολιτικής. Μπορεί πράγματι να ενσωματωθεί σε οποιαδήποτε λειτουργία (εκπαιδευτική, θεραπευτική, παραγωγική, κολαστική)· να επαυξήσει αυτή τη λειτουργία, συνδεόμενο εσωτερικά μαζί της· να συγκροτήσει έναν μεικτό μηχανισμό όπου οι σχέσεις εξουσίας (και γνώσης) θα μπορούν να συναρμόζονται επακριβώς και λεπτομερώς με τις διαδικασίες που πρέπει να ελεγχθούν· να εδραιώσει μια άμεση αναλογία ανάμεσα στο «πλεόνασμα εξουσίας» και στο «πλεόνασμα παραγωγής». Εν ολίγοις, έχει σαν αποτέλεσμα η άσκηση της εξουσίας να μην προστίθεται εκ των έξω, ως άκαμπτος εξαναγκασμός ή ως επιβραδυντικός παράγοντας στις λειτουργίες που επενδύει, αλλά να είναι αρκετά διακριτικά παρούσα σ' αυτές προκειμένου να αυξήσει την αποτελεσματικότητά τους, αυξάνοντας αυτή η ίδια τις επενέργειές της. Ο πανοπτικός μηχανισμός δεν είναι απλώς ένα σημείο σύζευξης, ένας ανταλλάκτης ανάμεσα σε έναν μηχανισμό εξουσίας και μια λειτουργία· είναι ένας τρόπος να ενεργοποιούνται σχέσεις εξουσίας εντός μιας λειτουργίας, και να ενεργοποιείται μια λειτουργία από αυτές τις σχέσεις εξουσίας. Ο πανοπτισμός είναι ικανός να «αναμορφώσει την ηθική, να διαφυλάξει την υγεία, να αναζωογονήσει τη βιομηχανία, να διαδώσει την εκπαίδευση, να ανακουφίσει τα δημόσια βάρη, να σταθερο-

10. *Στο ίδιο*, σ. 65.

ποιήσει την οικονομία, να διαλύσει, αντί να επιλύσει, τον γόρδιο δεσμό των νόμων επί των φτωχών, και όλα αυτά χάρη σε μια απλή αρχιτεκτονική ιδέα».[11]

Επιπλέον, η διάρθρωση αυτής της μηχανής είναι τέτοια που η κλειστότητά της δεν αποκλείει τη συνεχή παρουσία αυτού που βρίσκεται έξω: όπως είδαμε, ο οποιοσδήποτε μπορεί να ασκήσει τις λειτουργίες επιτήρησης στον κεντρικό πύργο, και μπορεί έτσι να μαντέψει τον τρόπο που τελείται η επιτήρηση. Στην πραγματικότητα, κάθε πανοπτικό ίδρυμα, ακόμη κι αν είναι τόσο επιμελώς περίκλειστο όσο ένα σωφρονιστήριο, θα μπορεί εύκολα να υποβάλλεται σ' αυτές τις αστάθμητες και συγχρόνως αδιάκοπες επιθεωρήσεις: και τούτο όχι μόνο από την πλευρά των αρμόδιων ελεγκτών, αλλά και από την πλευρά του κοινού· οποιοδήποτε μέλος της κοινωνίας θα έχει δικαίωμα να διαπιστώσει ιδίοις όμμασι πώς λειτουργούν τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τα εργοστάσια, οι φυλακές. Ως εκ τούτου, δεν υπάρχει κίνδυνος η αύξηση της εξουσίας που οφείλεται στην πανοπτική μηχανή να εκφυλιστεί σε τυραννία· ο πειθαρχικός μηχανισμός θα τελεί υπό δημοκρατικό έλεγχο, αφού θα είναι πάντα προσβάσιμος για «τη μεγάλη επιτροπή του δικαστηρίου του κόσμου».[12] Το πανοπτικό, επιμελώς οργανωμένο καθώς είναι για να μπορεί ένας επιθεωρητής να παρακολουθεί με μια ματιά τόσα διαφορετικά άτομα, επιτρέπει επίσης σε όλον τον κόσμο να έρθει να επιτηρήσει τον παραμικρό επιτηρητή. Η οπτική μηχανή ήταν ένα είδος σκοτεινού θαλάμου για την κατασκόπευση των ατόμων· γίνεται ένα διαφανές οικοδόμημα όπου η άσκηση της εξουσίας μπορεί να ελεγχθεί από ολόκληρη την κοινωνία.

Το πανοπτικό σχήμα προορίζεται να διαδοθεί στο κοινωνικό σώμα, χωρίς να καταργείται ή να χάνει οποιαδήποτε ιδιότητά του· προορισμός του είναι να γίνει μια γενικευμένη λειτουργία στο πλαίσιο του κοινωνικού σώματος. Η πανωλόβλητη πόλη προσέφερε ένα ιδιότυπο πειθαρχικό πρότυπο: τέλειο αλλά απολύτως βίαιο· η εξουσία αντέτασσε μια συνεχή απειλή θανάτου στη θανατηφόρα ασθένεια· η ζωή περιοριζόταν στην απλούστερη έκφρασή της· ήταν η σχολαστική άσκηση του δικαίου της ρομφαίας ενάντια στην εξουσία του θανάτου. Τουναντίον, το Πανοπτικό έχει έναν ρόλο απλοποίησης· αν διευθετεί την εξουσία, αν θέλει να την καταστήσει περισσότερο οικονομική και αποτελεσματική, δεν το κάνει για την ίδια την εξουσία, ούτε για την άμεση σωτηρία μιας απειλούμενης κοινωνίας· ζητούμενο είναι να ενισχυθούν οι κοινωνικές δυνάμεις –να αυξηθεί η παραγωγή, να αναπτυχθεί η οικονομία, να διαδοθεί η εκπαίδευση, να ανέβει το επίπεδο της δημόσιας ηθικής· το Πανοπτικό αυξάνει και πολλαπλασιάζει.

Πώς να ενισχυθεί η εξουσία με τέτοιον τρόπο ώστε όχι απλώς να μην παρεμποδίζει αυτήν την πρόοδο, όχι απλώς να μην την επιβαρύνει με τις απαιτήσεις της και την ακαμψία της αλλά αντιθέτως να τη διευκολύνει; Ποιος παράγοντας μπορεί να επιτείνει την εξουσία και ταυτοχρόνως να πολλαπλασιάζει την παραγωγή; Με ποιον τρόπο θα μπορεί η εξουσία, αυξάνοντας τις δυνάμεις της, να αυξάνει και τις δυνάμεις της κοινωνίας αντί να τις σφετερίζεται ή να τις περιορίζει; Η λύση που δίνει το Πανοπτικό σε τούτο το πρόβλημα είναι ότι η παραγωγική επαύξηση της εξουσίας δεν μπορεί να διασφαλιστεί παρά αν η εξουσία, αφενός έχει τη δυνατότητα να ασκείται με συνεχή τρόπο στις κρηπίδες της κοινωνίας, μέχρι τον λεπτότερο κόκκο της, και αν, αφετέρου, λειτουργεί χωρίς να καταφεύγει σ' αυτές τις αιφνίδιες, βίαιες, ασυνεχείς μορφές που είναι αλληλένδετες με την άσκηση της ανώτατης αρχής. Το σώμα του βασιλιά, με την ιδιάζουσα υλική και μυθική παρουσία του, με τη δύναμη που αυτό το ίδιο ξεδιπλώνει ή μεταβιβάζει σε άλλους, είναι εκ διαμέτρου αντίθετο σ' αυτή τη νέα φυσική της εξουσίας, όπως την ορίζει ο πανοπτισμός· ο δικός του τομέας είναι αντιθέτως όλη αυτή η κατώτερη περιοχή, η περιοχή των άτακτων σωμάτων, με τις λεπτομέρειές τους, τις πολλαπλές κινήσεις τους, τις ετερογενείς δυνάμεις τους, τις σχέσεις τους στον χώρο· πρόκειται για μηχανισμούς που αναλύουν κατανομές, αποκλίσεις, σειρές, συνδυασμούς, και οι οποίοι χρησιμοποιούν εργαλεία για να παρουσιάσουν, να καταγράψουν, να διαφοροποιήσουν και να αντιπαραβάλλουν: φυσική μιας σχεσιακής και πολλαπλής εξουσίας, που εξασφαλίζει την ανώτερη έντασή της όχι στο πρόσωπο του βασιλιά αλλά στα σώματα που αυτές ακριβώς οι σχέσεις επιτρέπουν να εξατομικευθούν. Στο θεωρητικό επίπεδο, ο Bentham ορίζει έναν διαφορετικό τρόπο ανάλυσης του κοινωνικού σώματος και των σχέσεων εξουσίας που το διατρέχουν· με όρους πρακτικής, ορίζει μια μέθοδο υποταγής των σωμάτων και των δυνάμεων που πρέπει να αυξήσει τη χρησιμότητα της εξουσίας, παρακάμπτοντας όμως τον Ηγεμόνα. Ο πανοπτισμός είναι η γενική αρχή μιας νέας «πολιτικής ανατομίας» που έχει ως αντικείμενο και σκοπό όχι τις σχέσεις που άπτονται της ανώτατης αρχής αλλά τις σχέσεις που άπτονται της πειθαρχίας.

11. *Στο ίδιο*, σ. 39.

12. Όταν ο Bentham φανταζόταν αυτή τη συνεχή ροή επισκεπτών, που μέσω ενός υπογείου θα φτάνουν μέχρι τον κεντρικό πύργο, κι απ' όπου θα μπορούν να παρακολουθούν το κυκλικό τοπίο του Πανοπτικού, γνώριζε άραγε τα «Πανοράματα» που ο Barker κατασκεύαζε την ίδια ακριβώς εποχή (το πρώτο φαίνεται να χρονολογείται από το 1787) και όπου οι επισκέπτες, παίρνοντας θέση στην κεντρική πλατεία, έβλεπαν να ανοίγεται γύρω τους ένα τοπίο, μια πόλη ή μια μάχη; Οι επισκέπτες κατείχαν, στην προκειμένη περίπτωση, τη θέση ακριβώς του βλέμματος της ανώτατης αρχής.

Ίσως ο Bentham να θέλησε να προβάλει ένα τέλειο πειθαρχικό ίδρυμα με το περίφημο διαφανές και κυκλικό κλουβί, με τον υψηλό πύργο που συνιστά φορέα δύναμης και γνώσης· αλλά ζητούμενο είναι επίσης να δειχθεί με ποιον τρόπο μπορεί να υπάρξει «απεγκλεισμός» των πειθαρχιών, ώστε να λειτουργήσουν με τρόπο διάχυτο, πολλαπλό, πολυσχιδή σ' ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Αυτές τις πειθαρχίες, που η κλασική εποχή είχε επεξεργαστεί σε συγκεκριμένους, και σχετικά περίκλειστους τόπους (στρατώνες, κολλέγια, μεγάλα εργαστήρια) και των οποίων κανείς δεν είχε οραματιστεί τη σφαιρική ενεργοποίηση παρά στην περιορισμένη και προσωρινή κλίμακα μιας πανωλόβλητης πόλης, ο Bentham ονειρεύεται να τις μετατρέψει σε δίκτυο μηχανισμών που θα βρίσκονται παντού και πάντα σε επαγρύπνηση, διατρέχοντας την κοινωνία χωρίς κενά ή διακοπές. Η πανοπτική συναρμογή δίνει τη μορφή αυτής της γενίκευσης. Προγραμματίζει, στο επίπεδο ενός στοιχειώδους και εύκολα μεταβιβάσιμου μηχανισμού, τη θεμελιώδη λειτουργία μιας κοινωνίας που τη διασχίζουν και τη διαπερνούν απ' άκρου εις άκρον πειθαρχικοί μηχανισμοί.

*

Υπάρχουν, λοιπόν, δύο εικόνες της πειθαρχίας. Στο ένα άκρο, η πειθαρχία-πολιορκία, το περίφρακτο ίδρυμα, εγκατεστημένο στα περιθώρια και στραμμένο καθ' ολοκληρίαν προς τις αρνητικές λειτουργίες: να σταματά το κακό, να διακόπτει τους διαύλους επικοινωνίας, να αναστέλλει τον χρόνο. Στο άλλο άκρο, με τον πανοπτισμό, έχουμε την πειθαρχία-μηχανισμό: μια λειτουργική διάταξη που πρέπει να βελτιώσει την άσκηση της εξουσίας καθιστώντας την ταχύτερη, πιο ανάλαφρη, πιο αποτελεσματική –ως ένα σχέδιο λεπτών καταναγκασμών για μια επικείμενη κοινωνία. Η κίνηση που πηγαίνει από το ένα σχέδιο στο άλλο, από ένα πειθαρχικό σχήμα εξαίρεσης σε ένα πειθαρχικό σχήμα γενικευμένης επιτήρησης, εδράζεται σε έναν ιστορικό μετασχηματισμό: τη σταδιακή εξάπλωση των πειθαρχικών μηχανισμών καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα, τον πολλαπλασιασμό τους σ' ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, τη διαμόρφωση αυτού που χοντρικά θα μπορούσε να ονομαστεί πειθαρχική κοινωνία.

Κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής διενεργήθηκε μια ευρεία πειθαρχική γενίκευση, η οποία είχε ως πρωτόκολλο τη φυσική της εξουσίας του Bentham. Το μαρτυρά ο πολλαπλασιασμός των πειθαρχικών θεσμών, καθώς το δίκτυό τους αρχίζει να καλύπτει μια ολοένα και μεγαλύτερη επιφάνεια, και κυρίως να κατέχει μια ολοένα και λιγότερο περιθωριακή θέση: ό,τι ήταν νησίδα, προνομιακός τόπος, περιστασιακό μέτρο, ή ιδιάζον πρότυπο γίνεται γενική

μορφή· οι κανονισμοί που χαρακτήριζαν τους προτεσταντικούς και ευσεβείς στρατούς του Guillame d'Orange ή του Gustave Adolphe μετασχηματίζονται σε κανονισμούς που ισχύουν για όλους τους ευρωπαϊκούς στρατούς· τα πρότυπα κολλέγια των Ιησουιτών, ή οι σχολές των Batencour ή Demia, μετά από τη σχολή του Sturm, χαράσσουν τις γενικές μορφές της σχολικής πειθαρχίας· η διάταξη των ναυτικών και στρατιωτικών νοσοκομείων χρησιμεύει ως πρότυπο σχήμα για όλη τη νοσοκομειακή αναδιοργάνωση του 18ου αιώνα.

Αλλά αυτή η εξάπλωση των πειθαρχικών θεσμών είναι ασφαλώς η πιο ορατή πλευρά διαφόρων βαθύτερων διαδικασιών.

1. *Η λειτουργική αντιστροφή των πειθαρχιών*. Κυρίως στην αρχή, τους ζητούσαν να εξουδετερώνουν τους κινδύνους, να σταθεροποιούν αχρείαστους ή ταραχώδεις πληθυσμούς, να αποτρέπουν τα μειονεκτήματα των πολυάριθμων συναθροίσεων· τους ζητούν εφεξής, διότι είναι πλέον ικανές για κάτι τέτοιο, να παίξουν έναν θετικό ρόλο, αυξάνοντας την πιθανή χρησιμότητα των ατόμων. Η στρατιωτική πειθαρχία δεν είναι πλέον μόνο ένα μέσο για να παρεμποδίζεται η λεηλασία, η λιποταξία, ή η απειθαρχία του στρατεύματος· γίνεται μια θεμελιώδης τεχνική για να υπάρχει ο στρατός, όχι πλέον ως συγκεντρωμένος όχλος αλλά ως μονάδα που αντλεί μια επαύξηση δυνάμεων από την ενότητά της· η πειθαρχία αυξάνει τις δεξιότητες του καθενός, τις συντονίζει, επιταχύνει τις κινήσεις, πολλαπλασιάζει τη δύναμη πυρός, διευρύνει τα μέτωπα επίθεσης χωρίς να τα αποδυναμώνει, αυξάνει την ικανότητα αντίστασης κ.λπ. Η πειθαρχία του εργαστηρίου, ενόσω παραμένει ένας τρόπος να γίνονται σεβαστοί οι κανονισμοί και οι αρχές, να παρεμποδίζονται οι κλοπές ή η έλλειψη προσοχής, τείνει να αυξάνει τις δεξιότητες, την ταχύτητα, την αποδοτικότητα, και συνεπώς το κέρδος· εξακολουθεί πάντα να επιδρά ηθικοπλαστικά στις διαγωγές αλλά ολοένα και περισσότερο καθοδηγεί τις συμπεριφορές, και εισάγει αφενός το σώμα σε μια διάταξη μηχανισμών και αφετέρου τις δυνάμεις σε μια οικονομία. Όταν αναπτύχθηκαν, τον 17ο αιώνα, τα επαρχιακά σχολεία ή τα χριστιανικά δημοτικά σχολεία, οι αιτιολογίες που αναφέρονταν ήταν κυρίως αρνητικές: καθώς οι φτωχοί δεν έχουν τα μέσα να αναθρέψουν τα παιδιά τους, τα αφήνουν «σε άγνοια των υποχρεώσεών τους· τα προβλήματα της ζωής αφενός, η δική τους ελλιπής ανατροφή αφετέρου, δεν τους επιτρέπουν να μεταδώσουν μια σωστή παιδεία που δεν έλαβαν ποτέ». Γεγονός που έχει τρία σημαντικά μειονεκτήματα: την άγνοια της ύπαρξης του Θεού, την οκνηρία (με επακόλουθα τη μέθη, τη ρυπαρότητα, τις μικροκλοπές, τις ένοπλες ληστείες)· και τη διαμόρφωση αυτών των στρατών από επαίτες που είναι πάντα έτοιμοι να προκαλέσουν δημόσιες ταραχές και «ικανοί να εξαντλήσουν τα απο-

θέματα του Hôtel-Dieu».[13] Όμως, στις αρχές της Επανάστασης ο σκοπός που ανατίθεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα είναι, μεταξύ άλλων, να «ενδυναμώσει», να «αναπτύξει το σώμα», να προετοιμάσει το παιδί «για το μέλλον, σε κάποια μηχανική εργασία», να του προσφέρει «μια σωστή ματιά, σταθερό χέρι, σβελτάδα».[14] Οι πειθαρχίες λειτουργούν ολοένα και περισσότερο ως τεχνικές που κατασκευάζουν χρήσιμα άτομα. Γι' αυτό ακριβώς ελευθερώνονται από την περιθωριακή θέση που είχαν στις παρυφές των κοινωνιών και αποδεσμεύονται από τις μορφές του αποκλεισμού ή της εξιλέωσης, του εγκλεισμού ή της απομόνωσης. Γι' αυτό ακριβώς λύνουν σταδιακά τους δεσμούς που είχαν με τις θρησκευτικές ευρυθμίες και περιφράξεις. Γι' αυτό επίσης τείνουν να εγκατασταθούν στους σημαντικότερους τομείς της κοινωνίας, τους πιο κεντρικούς και τους πιο παραγωγικούς· γι' αυτό συνδέονται με ορισμένες από τις πιο ουσιώδεις λειτουργίες: την εργοστασιακή παραγωγή, τη μετάδοση γνώσεων, τη διάδοση δεξιοτήτων και τεχνογνωσίας, τον πολεμικό μηχανισμό. Γι' αυτό, τελικώς, βλέπουμε να αναπτύσσεται μια διπλή τάση κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα: αφενός πολλαπλασιάζονται οι πειθαρχικοί θεσμοί και αφετέρου οι υπάρχοντες θεσμοί αποκτούν πειθαρχικά χαρακτηριστικά.

2. *Η εξάπλωση των πειθαρχικών μηχανισμών*. Ενώ τα πειθαρχικά ιδρύματα πολλαπλασιάζονται, οι μηχανισμοί τους έχουν μια τάση να χάνουν τον «ιδρυματικό» χαρακτήρα τους, να βγαίνουν από τα κλειστά φρούρια όπου λειτουργούσαν και να διακινούνται σε «ελεύθερη» κατάσταση. Οι μαζικές και συμπαγείς πειθαρχίες αποσυντίθενται σε ευέλικτες διαδικασίες ελέγχου, που μπορούν να μεταβιβαστούν και να προσαρμοστούν. Ενίοτε, οι ίδιοι οι περίκλειστοι μηχανισμοί προσθέτουν στην εσωτερική και ειδική λειτουργία τους έναν ρόλο εξωτερικής επιτήρησης, αναπτύσσοντας γύρω τους έναν χώρο παράπλευρων ελέγχων. Έτσι, το χριστιανικό σχολείο δεν οφείλει πλέον να διαμορφώνει απλώς υπάκουα παιδιά· πρέπει επίσης να επιτρέπει να επιτηρούνται οι γονείς, να συγκεντρώνονται πληροφορίες για τον τρόπο ζωής τους, για τους πόρους τους, την ευσέβειά τους, τα ήθη τους. Το σχολείο τείνει να συγκροτήσει σχολαστικά κοινωνικά παρατηρητήρια που να φτάνουν μέχρι τους ενήλικες, ασκώντας τους έναν τακτικό έλεγχο: η κακή διαγωγή ενός παιδιού, ή η απουσία του, είναι μια θεμιτή πρόφαση, κατά τον Demia, για να ερωτηθούν οι γείτονες, κυρίως αν υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι η οικογένεια

13. Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, σσ. 60-61.

14. Αναφορά του Talleyrand στη Συντακτική Συνέλευση, 10 Σεπτεμβρίου 1791. Παρατίθεται στο A. Léon, *La Révolution française et l'éducation technique*, 1968, σ. 106.

δεν θα πει την αλήθεια· εν συνεχεία, πρέπει να ερωτηθούν οι ίδιοι οι γονείς, για να εξακριβωθεί αν γνωρίζουν την κατήχηση και τις προσευχές και αν είναι αποφασισμένοι να ξεριζώσουν τα ελαττώματα των παιδιών τους· πρέπει επίσης να ενημερώσουν πόσα κρεβάτια υπάρχουν και πώς κατανέμονται τα μέλη της οικογένειας τη νύχτα· η επίσκεψη τελειώνει ενδεχομένως με μια ευεργεσία, όπως το δώρο μιας εικόνας ή την προσφορά συμπληρωματικών κρεβατιών.[15] Παρομοίως, το νοσοκομείο θεωρείται ολοένα και περισσότερο βάση για την ιατρική επιτήρηση του εξωτερικού σ' αυτό πληθυσμού· μετά την πυρκαγιά στο Hôtel-Dieu, το 1772, πολλοί ζητούν την αντικατάσταση των μεγάλων κτιρίων, που είναι τόσο άχαρα και αποδιοργανωμένα, από νοσοκομεία με μειωμένες διαστάσεις· αυτά θα αναλάμβαναν να υποδέχονται τους ασθενείς της συνοικίας, αλλά και να συγκεντρώνουν πληροφορίες, να επαγρυπνούν για την ύπαρξη ενδημικών ή επιδημικών φαινομένων, να ανοίγουν εξωτερικά ιατρεία, να δίνουν συμβουλές στους κατοίκους και να ενημερώνουν τις αρχές για την υγειονομική κατάσταση της περιοχής.[16]

Βλέπουμε επίσης τις πειθαρχικές διαδικασίες να διαχέονται, όχι όμως με αφετηρία περίκλειστα ιδρύματα, αλλά εστίες ελέγχου διεσπαρμένες στην κοινωνία. Διάφορες θρησκευτικές ομάδες και σύλλογοι αγαθοεργίας έπαιζαν επί μακρόν αυτόν τον ρόλο «πειθάρχησης» του πληθυσμού. Από την Αντιμεταρρύθμιση μέχρι τη φιλανθρωπία της Ιουλιανής Μοναρχίας πολλαπλασιάζονται οι πρωτοβουλίες αυτού του είδους. Οι στόχοι τους ήταν θρησκευτικοί (μεταστροφή και ηθικοποίηση), οικονομικοί (βοήθεια και προτροπή στην εργασία) ή πολιτικοί (πάλη ενάντια στη δυσαρέσκεια ή την αναταραχή). Αρκεί να παραθέσουμε, εν είδει παραδείγματος, τους κανονισμούς που είχαν οι φιλανθρωπικές εταιρείες των παρισινών ενοριών. Το έδαφος που πρέπει να καλυφθεί διαιρείται σε συνοικίες και καντόνια, όπου μοιράζονται τα μέλη της εταιρείας. Υποχρέωσή τους είναι να τα επισκέπτονται τακτικά. «Θα εργαστούν για να εμποδίσουν τη λειτουργία των κακόφημων οίκων, των καπνιστηρίων, των χαρτοπαικτικών λεσχών και των χαρτοπαικτείων, για να αποτρέψουν τα δημόσια σκάνδαλα, τις βλασφημίες, τις ασέβειες ή όποια άλλη αταξία περιέλθει σε γνώση τους». Θα χρειαστεί επίσης να επισκέπτονται κατ' ιδίαν τους φτωχούς· οι πληροφορίες που πρέπει να συλλέγουν διασαφηνίζονται στους κανο-

15. Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, σσ. 39-40.

16. Στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα πολλοί ήταν εκείνοι που οραματίστηκαν να χρησιμοποιηθεί ο στρατός ως βαθμίδα επιτήρησης και γενικού διατετραγωνισμού που θα επιτρέπει να επιτηρείται ο πληθυσμός. Ο στρατός, που τον 17ο αιώνα δεν έχει ακόμη πειθαρχηθεί, θεωρείται πλέον ικανός «να πειθαρχεί». Βλ. λόγου χάρη, J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780.

νισμούς: σταθερή κατοικία, γνώση των προσευχών, τήρηση των θρησκευτικών μυστηρίων, γνώση ενός επαγγέλματος, ηθικότητα (και «κατά πόσο η φτώχεια τους δεν οφείλεται σε δικό τους σφάλμα»)· τέλος,

> [...] πρέπει να πληροφορούνται επιδέξια με ποιον τρόπο συμπεριφέρονται στο νοικοκυριό τους, αν έχουν ειρηνικές σχέσεις μεταξύ τους και με τους γείτονες, αν φροντίζουν να αναθρέφουν τα παιδιά τους με τον φόβο του Θεού [...], αν μεριμνούν ώ - στε τα μεγαλύτερα παιδιά τους, που έχουν διαφορετικό φύλο, να μην κοιμούνται ποτέ μαζί ούτε μαζί τους, αν δεν ανέχονται κανενός είδους ελευθεριότητα και θωπεία στις οικογένειές τους, και κυρίως στα μεγάλα κορίτσια τους. Αν υπάρχει υποψία ότι δεν είναι παντρεμένοι, τους ζητείται πιστοποιητικό από τον γάμο τους.[17]

3. *Η κρατικοποίηση των πειθαρχικών μηχανισμών.* Στην Αγγλία, μικρές ιδιωτικές ομάδες θρησκευτικής έμπνευσης διασφάλιζαν για καιρό τις λειτουργίες της κοινωνικής πειθαρχίας·[18] στη Γαλλία, αν κι ένα μέρος αυτού του ρόλου παρέμεινε στα χέρια συλλόγων προστασίας ή αρωγής, ένα άλλο μέρος –και ίσως το σημαντικότερο– ανατέθηκε από πολύ νωρίς στον αστυνομικό μηχανισμό.

Η οργάνωση μιας συγκεντρωτικής αστυνομίας θεωρήθηκε επί μακρόν, στα μάτια των ανθρώπων της εποχής, η πιο άμεση έκφραση της βασιλικής απολυταρχίας· ο ανώτατος άρχοντας ήθελε να έχει «έναν αξιωματούχο στον οποίο να μπορεί να υπαγορεύει άμεσα τις διαταγές του, τις εντολές του, τις προθέσεις του, και ο οποίος να είναι επιφορτισμένος με την εκτέλεση των εντολών και των σφραγισμένων επιστολών».[19] Πράγματι, την ίδια στιγμή που επιφορτίζονταν με ορισμένα προϋπάρχοντα καθήκοντα (αναζήτηση των εγκληματιών, επιτήρηση της πόλης, οικονομικός και πολιτικός έλεγχος), οι κατά τόπους αστυνομικές διοικήσεις, και η γενική διοίκηση Παρισίων στην οποία υπάγονταν, τα μεταβίβαζαν σε μια διοικητική, ενιαία και αυστηρή μηχανή: «Όλες οι ακτίνες δύναμης και ανάκρισης που ξεκινούν από την περιφέρεια καταλήγουν στον γενικό διοικητή της αστυνομίας.[...] Εκείνος θέτει σε κίνηση όλους τους μηχανισμούς που παράγουν συνολικά τάξη και αρμονία. Τα αποτελέσματα της διοίκησής του δεν θα μπορούσαν να συγκριθούν καλύτερα παρά με την κίνηση των ουράνιων σωμάτων».[20]

17. Bibliothèque de l'Arsenal, χειρόγραφο υπ' αρ. 2565. Σ' αυτό το χειρόγραφο βρίσκουμε πολλούς κανονισμούς για τους συλλόγους αγαθοεργίας του 17ου και του 18ου αιώνα.

18. Βλ. L. Radzinovitz, *The English Criminal Law*, 1956, τόμ. II, σσ. 203-241.

19. Σημείωση του Duval, πρώτου γραμματέα της γενικής αστυνομικής διοίκησης. Παρατίθεται στο Funck-Brentano, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, τόμ. IX, σ. 1.

20. N. T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police*, 1787, σ. 344, 528.

Μολονότι η αστυνομία ως θεσμός ήταν καλά οργανωμένη υπό τη μορφή ενός κρατικού μηχανισμού, και μολονότι ήταν άμεσα προσδεμένη στο κέντρο της πολιτικής ανώτατης αρχής, εντούτοις ο τύπος εξουσίας που ασκεί, οι μηχανισμοί που χρησιμοποιεί και τα στοιχεία στα οποία τους εφαρμόζει έχουν ιδιάζοντα χαρακτηριστικά. Είναι ένας μηχανισμός που πρέπει να είναι συνεκτατός με ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, όχι μόνο χάρη στα ακρότατα όρια με τα οποία συνδέεται αλλά και μέσω των σχολαστικών λεπτομερειών με τις οποίες επιφορτίζεται. Η αστυνομική εξουσία πρέπει να αφορά «τα πάντα»: όχι όμως την ολότητα του κράτους ούτε του βασιλείου ως ορατού και αόρατου σώματος του μονάρχη, αλλά τον κονιορτό των συμβάντων, των ενεργειών, των συμπεριφορών, των απόψεων –«παντός του επιστητού».[21] Αντικείμενο της αστυνομίας είναι τα «πράγματα της κάθε στιγμής», τα «μικροπράγματα» για τα οποία μιλούσε η Αικατερίνη Γ΄ στην περίφημη Εισήγησή της.[22] Με βάση την αστυνομία, εμφανίζεται ένας απεριόριστος έλεγχος που επιδιώκει ιδεατά να έχει πρόσβαση μέχρι τον μικρότερο κόκκο, μέχρι το πιο παροδικό φαινόμενο του κοινωνικού σώματος: «το λειτούργημα των αξιωματούχων και των αξιωματικών της αστυνομίας είναι από τα σημαντικότερα· τα αντικείμενα που περικλείει είναι κατά κάποιον τρόπο άπειρα, και δεν μπορεί να τα αντιληφθεί κανείς παρά με μια επαρκώς λεπτομερή εξέταση»:[23] το απείρως μικρό της πολιτικής εξουσίας.

Για να ασκείται αυτή η εξουσία πρέπει να εξασφαλίσει το εργαλείο μιας μόνιμης, εξονυχιστικής, πανταχού παρούσας επιτήρησης, ικανής να καθιστά τα πάντα ορατά, υπό τον όρο όμως να καθίσταται αυτή η ίδια αόρατη. Πρέπει να είναι σαν ένα βλέμμα χωρίς πρόσωπο που μετασχηματίζει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα σε αντιληπτικό πεδίο: χιλιάδες μάτια τοποθετημένα παντού, προσοχή αεικίνητη και πάντα άγρυπνη, ένα εκτενές ιεραρχημένο δίκτυο που, σύμφωνα με τον Le Maire, περιλαμβάνει για το Παρίσι 48 αστυνόμους, 20 επιθεωρητές, εν συνεχεία τους «παρατηρητές» που πληρώνονταν τακτικά, τους «χαφιεδάκους» που αμείβονταν ανά ημέρα, μετά τους «καταδότες» που ανταμείβονταν ανάλογα με το παρεχόμενο έργο, και τέλος τις πόρνες. Αυτή η αδιάκοπη παρακολούθηση πρέπει να συσσωρεύεται σε μια σειρά από αναφορές και κατάστιχα· καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, ένα αχανές αστυνομικό κείμενο

21. Σύμφωνα με μια αναφορά του Le Maire, σε ένα υπόμνημα που είχε συντάξει μετά από αίτημα του Sartine, για να απαντήσει σε δεκαέξι ερωτήματα του Ιωσήφ Β΄ για την αστυνομία του Παρισιού. Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε από τον Gazier το 1879.

22. Συμπλήρωμα στο *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code*, 1769, § 535.

23. N. Delamare, *Traité de la police*, 1705. Πρόλογος χωρίς αρίθμηση σελίδων.

τείνει να καλύψει την κοινωνία χάρη σε μια σύνθετη οργάνωση τεκμηρίωσης.[24] Σε αντίθεση με τις μεθόδους της δικαστικής και διοικητικής αρχειοθέτησης, αυτό που καταγράφεται εν προκειμένω είναι οι διαγωγές, οι στάσεις, οι δυνατότητες, οι υποψίες. Πρόκειται για μια συνεχή καταγραφή της συμπεριφοράς των ατόμων.

Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι αν και αυτός ο αστυνομικός έλεγχος βρίσκεται καθ' ολοκληρίαν «στα χέρια του βασιλιά», δεν λειτουργεί προς μία μόνο κατεύθυνση. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα σύστημα με δύο εισόδους: οφείλει να αποκρίνεται στην άμεση βούληση του βασιλιά, προσανατολίζοντας ανάλογα τον μηχανισμό της δικαιοσύνης· αλλά είναι επίσης σε θέση να αποκρίνεται σε αιτήματα που προέρχονται από κάτω. Πράγματι, στην τεράστια πλειοψηφία τους, οι περίφημες σφραγισμένες επιστολές, που αποτελούσαν το κατεξοχήν σύμβολο της βασιλικής αυθαιρεσίας και οι οποίες απαξίωσαν πολιτικά την πρακτική της κράτησης, ζητούνταν από τις οικογένειες, τους αφέντες, τα σημαίνοντα πρόσωπα των περιοχών, τους κατοίκους των συνοικιών, τους εφημέριους των ενοριών· και αναλάμβαναν να τιμωρούν με εγκλεισμό μια ολόκληρη υποποινικότητα, όπως η αταξία, η αναταραχή, η ανυπακοή, η κακή διαγωγή· ό,τι ακριβώς ήθελε να εκδιώξει ο Ledoux από την αρχιτεκτονικά τέλεια πόλη του, κάνοντας λόγο για «αδικήματα μη επιτήρησης». Εν ολίγοις, η αστυνομία του 18ου αιώνα προσθέτει μια πειθαρχική λειτουργία στον ρόλο που είχε ήδη να συμπληρώνει τη δικαιοσύνη στη δίωξη των εγκληματιών και να αποτελεί εργαλείο για τον πολιτικό έλεγχο των συνωμοσιών, των κινημάτων αντίστασης ή των εξεγέρσεων. Πρόκειται για περίπλοκη λειτουργία, δεδομένου ότι συνδέει την απόλυτη εξουσία του μονάρχη με τις μικρότερες βαθμίδες εξουσίας που είναι διεσπαρμένες στην κοινωνία, και δεδομένου ότι απλώνει ένα ενδιάμεσο δίκτυο ανάμεσα σ' αυτούς τους περίκλειστους πειθαρχικούς θεσμούς (εργαστήρια, στρατούς, σχολεία), δρώντας εκεί που δεν μπορούν να παρέμβουν και πειθαρχώντας μη πειθαρχικούς χώρους· τους οποίους όμως καλύπτει και συνδέει μεταξύ τους, την ίδια στιγμή που τους προστατεύει με την ένοπλη δύναμή της: πειθαρχία των διάκενων και μεταπειθαρχία. «Ο ανώτατος άρχοντας, χάρη σε μια σοφή αστυνομία, εξοικειώνει τον λαό με την τάξη και την υπακοή».[25]

Η οργάνωση του αστυνομικού μηχανισμού τον 18ο αιώνα επικυρώνει μια γενίκευση των πειθαρχιών που φτάνει μέχρι τις διαστάσεις του κράτους.

24. Σε σχέση με τα κατάστιχα της αστυνομίας τον 18ο αιώνα, βλ. M. Chassaigne, *La Lieutenance générale de police*, 1906.

25. E. de Vattel, *Le Droit des gens*, 1768, σ. 162.

Αν και η αστυνομία ήταν ρητά συνδεδεμένη με ό,τι υπερέβαινε την άσκηση της τακτικής δικαιοσύνης, στο πλαίσιο της βασιλικής εξουσίας, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε για ποιον λόγο μπόρεσε να αντισταθεί με τίμημα ελάχιστες τροποποιήσεις στην αναδιοργάνωση της δικαστικής εξουσίας· και για ποιον λόγο δεν σταμάτησε να της επιβάλλει μέχρι σήμερα, με ολοένα και μεγαλύτερη πίεση, τα προνόμιά της· διότι προφανώς συνιστά το κοσμικό της σκέλος· αλλά και διότι αποτελεί, λόγω της έκτασης και των μηχανισμών της, αναπόσπαστο κομμάτι μιας κοινωνίας πειθαρχικού τύπου, πολύ περισσότερο σε σχέση με τον δικαστικό θεσμό. Ωστόσο, θα ήταν ανακριβές να θεωρήσουμε ότι ένας κρατικός μηχανισμός σφετερίστηκε και αφομοίωσε, άπαξ διά παντός, όλες τις πειθαρχικές λειτουργίες.

Η «πειθαρχία» δεν μπορεί να ταυτιστεί ούτε με κάποιον θεσμό ούτε με κάποιον μηχανισμό. Είναι ένας τύπος εξουσίας, μια τροπικότητα για την άσκησή της, που περιλαμβάνει ένα ευρύ σύνολο εργαλείων, τεχνικών, μεθόδων, επιπέδων εφαρμογής, στόχων· είναι μια «φυσική» ή μια «ανατομία» της εξουσίας, μια τεχνολογία. Και μπορεί να αναληφθεί είτε από «εξειδικευμένους» θεσμούς (τα σωφρονιστήρια, ή τα αναμορφωτήρια του 19ου αιώνα), είτε από θεσμούς που τη χρησιμοποιούν ως ένα ουσιαστικό εργαλείο για κάποιον καθορισμένο σκοπό (παιδαγωγικά ιδρύματα, νοσοκομεία), είτε από προϋπάρχουσες βαθμίδες που εξασφαλίζουν χάρη σ' αυτήν ένα μέσο για να ενδυναμώσουν ή να αναδιοργανώσουν τους εσωτερικούς μηχανισμούς εξουσίας τους (θα πρέπει μια μέρα να δείξουμε με ποιον τρόπο οι ενδοοικογενειακές σχέσεις, κυρίως στον πυρήνα γονείς-παιδιά, «πειθαρχήθηκαν», αφομοιώνοντας από την κλασική εποχή εξωοικογενειακά σχήματα –σχολικά, στρατιωτικά, εν συνεχεία ιατρικά, ψυχιατρικά, ψυχολογικά– που κατέστησαν την οικογένεια προνομιακό τόπο για να αναδυθεί το πειθαρχικό ζήτημα του κανονικού και του μη κανονικού)· είτε από μηχανισμούς που κατέστησαν την πειθαρχία θεμέλιο λίθο της εσωτερικής λειτουργίας τους (πειθαρχικοποίηση του διοικητικού μηχανισμού από τη ναπολεόντεια εποχή και εφεξής), είτε τέλος από κρατικούς μηχανισμούς που έχουν ως μείζονα αλλά όχι αποκλειστική λειτουργία να επιβάλλουν την πειθαρχία στην κλίμακα μιας κοινωνίας (η αστυνομία).

Μπορεί επομένως να γίνει λόγος συνολικά για τη διαμόρφωση μιας πειθαρχικής κοινωνίας στο πλαίσιο αυτής της κίνησης που πηγαίνει από τις περίκλειστες πειθαρχίες, νοούμενες ως ένα είδος κοινωνικής «απομόνωσης», μέχρι τον επ' άπειρον γενικεύσιμο μηχανισμό του «πανοπτισμού». Όχι επειδή η πειθαρχική τροπικότητα της εξουσίας αντικατέστησε όλες τις υπόλοιπες, αλλά επειδή διείσδυσε ανάμεσά τους, ακόμη κι αν τις απαξίωσε ενίοτε, επειδή

τους χρησίμευσε ως ενδιάμεσο, τις ανασύνδεσε, τις προέκτεινε, και κυρίως επειδή επέτρεψε να φτάσουν τα αποτελέσματα εξουσίας μέχρι τα πιο δυσδιάκριτα και τα πιο απόμακρα στοιχεία. Διασφαλίζει μια απειροελάχιστη κατανομή των σχέσεων εξουσίας.

Λίγα χρόνια μετά τον Bentham, ο Julius συνέτασσε το πιστοποιητικό γέννησης αυτής της κοινωνίας.[26] Αναφερόμενος στην πανοπτική αρχή, έλεγε ότι υπάρχει σ' αυτήν κάτι που υπερβαίνει κατά πολύ μια αρχιτεκτονική ευφυΐα: είναι ένα συμβάν στην «ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος». Φαινομενικά, δεν πρόκειται παρά για τη λύση ενός τεχνικού προβλήματος· αλλά μέσω αυτής σκιαγραφείται ένας τύπος κοινωνίας. Η Αρχαιότητα ήταν ένας πολιτισμός του θεάματος. «Να γίνεται προσιτή σε ένα πλήθος ανθρώπων η εποπτεία ενός μικρού αριθμού αντικειμένων»: σ' αυτό το πρόβλημα απαντούσε η αρχιτεκτονική των ναών, των θεάτρων, των ιπποδρόμων. Μαζί με το θέαμα κυριαρχούσαν ο δημόσιος βίος, η ένταση των γιορτών, η εγγύτητα των αισθήσεων. Σ' αυτά τα τελετουργικά όπου κυλούσε αίμα η κοινωνία ξανάβρισκε το σφρίγος της και σχηματιζόταν προς στιγμήν ως ενιαίο σώμα. Η νεότερη εποχή θέτει το αντίστροφο πρόβλημα: «Να προσφέρεται σε έναν μικρό αριθμό ανθρώπων, ή σε έναν μόνο άνθρωπο, η στιγμιαία θέαση ενός μεγάλου πλήθους». Σε μια κοινωνία όπου τα βασικά στοιχεία δεν είναι πλέον η κοινότητα και ο δημόσιος βίος, αλλά τα άτομα-ιδιώτες αφενός και το κράτος αφετέρου, οι σχέσεις δεν μπορούν να ρυθμιστούν παρά μέσω μιας μορφής διαμετρικά αντίθετης προς το θέαμα:

> Η νεότερη εποχή, χάρη στην ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή του κράτους, χάρη στην καθημερινή παρέμβασή του που φτάνει όλο και βαθύτερα σε όλες τις λεπτομέρειες και σε όλες τις σχέσεις, ανέλαβε το καθήκον να αυξήσει και να τελειοποιήσει τις δικλείδες ασφαλείας της κοινωνικής ζωής, χρησιμοποιώντας και κατευθύνοντας γι' αυτόν τον σπουδαίο σκοπό την κατασκευή και την κατανομή οικοδομημάτων που προορίζονται να επιτηρούν ταυτοχρόνως ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων.

Ο Julius αναγνώριζε ως συντελεσμένη ιστορική διαδικασία ό,τι είχε περιγράψει ο Bentham ως τεχνικό πρόγραμμα. Η κοινωνία μας δεν είναι η κοινωνία του θεάματος αλλά της επιτήρησης· κάτω από την επιφάνεια των εικόνων επενδύονται σε βάθος τα σώματα· πίσω από τη μεγάλη αφαίρεση της συναλλαγής συνεχίζεται η σχολαστική και συγκεκριμένη εκγύμναση των χρήσιμων δυνάμεων· τα κυκλώματα επικοινωνίας αποτελούν στηρίγματα για τη

26. N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, γαλλική μετάφραση 1831, I, σσ. 384-386.

συσσώρευση και τη συγκεντροποίηση της γνώσης· το παιχνίδι των διακριτικών γνωρισμάτων ορίζει τα αγκυροβόλια της εξουσίας· η ευειδής ολότητα του ατόμου δεν ακρωτηριάζεται, δεν καταστέλλεται, δεν αλλοιώνεται από την κοινωνική τάξη πραγμάτων, αλλά το άτομο κατασκευάζεται επιμελώς στο πλαίσιό της, σύμφωνα με μια ευρεία τακτική δυνάμεων και σωμάτων. Είμαστε πολύ λιγότερο Έλληνες απ' όσο νομίζουμε. Δεν βρισκόμαστε ούτε στις κερκίδες ούτε στη σκηνή αλλά μέσα στην πανοπτική μηχανή, επενδυμένοι από τα αποτελέσματα εξουσίας της που εμείς οι ίδιοι προεκτείνουμε καθώς αποτελούμε ένα γρανάζι της. Ίσως εκεί να βρίσκεται μία από τις αιτίες της σημασίας που έχει το πρόσωπο του Ναπολέοντα στην ιστορική μυθολογία: ο Ναπολέων τοποθετείται στο σημείο σύζευξης της μοναρχικής και τελετουργικής άσκησης της ανώτατης αρχής και της ιεραρχικής και συνεχούς άσκησης της απεριόριστης πειθαρχίας. Επισκιάζει τα πάντα με ένα μόνο βλέμμα, αλλά καμμία λεπτομέρεια, όσο μηδαμινή κι αν είναι, δεν μπορεί ποτέ να του ξεφύγει: «Όπως μπορείτε να διαπιστώσετε, κανένα σημείο της Αυτοκρατορίας δεν στερείται επιτήρησης· κανένα έγκλημα, κανένα αδίκημα, καμμία παράβαση δεν πρέπει να γλιτώνουν τη δίωξη· το μάτι της ευφυΐας που φωτίζει τα πάντα αγκαλιάζει το σύνολο αυτής της τεράστιας μηχανής, χωρίς να μπορεί όμως να του ξεφύγει η παραμικρή έστω λεπτομέρεια».[27] Η πειθαρχική κοινωνία, τη στιγμή της πλήρους άνθησής της, εξακολουθεί να διατηρεί μέσω του Αυτοκράτορα την παλαιά όψη της θεαματικής εξουσίας. Ως μονάρχης που είναι ταυτοχρόνως σφετεριστής του παλαιού θρόνου και οργανωτής του νέου κράτους, συμπύκνωσε σε μια συμβολική και ύστατη φιγούρα όλη τη μακρά διαδικασία με την οποία οι πομπές της ανώτατης αρχής, οι αναγκαστικά θεαματικές εκδηλώσεις της εξουσίας, έσβηναν η μία μετά την άλλη κατά την καθημερινή άσκηση της επιτήρησης, σε έναν πανοπτισμό όπου η επαγρύπνηση των διασταυρούμενων βλεμμάτων πρόκειται σύντομα να καταστήσει αχρείαστο τον Αετό όσο και τον Ήλιο.

*

Η διαμόρφωση της πειθαρχικής κοινωνίας παραπέμπει σε ορισμένες ευρείες ιστορικές διαδικασίες στο εσωτερικό των οποίων λαμβάνει χώρα: οικονομικές, νομικο-πολιτικές και τέλος επιστημονικές.

1. Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι οι πειθαρχίες είναι τεχνικές που διασφαλίζουν τη διαρρύθμιση των ανθρωπίνων πολλαπλοτήτων. Είναι αλήθεια

27. J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, σ. 14.

ότι δεν υπάρχει εν προκειμένω τίποτα το ασυνήθιστο, ούτε καν το χαρακτηριστικό: το ίδιο πρόβλημα τίθεται σε κάθε σύστημα εξουσίας. Αλλά το ιδιάζον γνώρισμα των πειθαρχιών είναι ότι τείνουν να ορίσουν σε σχέση με τις πολλαπλότητες μια τακτική εξουσίας που ανταποκρίνεται σε τρία κριτήρια: να καθιστά την άσκηση της εξουσίας όσο λιγότερο δαπανηρή γίνεται (οικονομικά, επειδή συνεπάγεται χαμηλή δαπάνη· πολιτικά, επειδή είναι διακριτική, εξωτερικεύεται σε περιορισμένο βαθμό, είναι σχετικά αθέατη και προκαλεί μικρή αντίσταση)· να λειτουργεί με τέτοιον τρόπο ώστε τα αποτελέσματα αυτής της κοινωνικής εξουσίας να εξασφαλίζουν τη μέγιστη έντασή τους και τη μέγιστη έκτασή τους, χωρίς αποτυχίες και χάσματα· τέλος, να συνδέει αυτήν την «οικονομική» ανάπτυξη της εξουσίας με την απόδοση των μηχανισμών στο εσωτερικό των οποίων ασκείται (ανεξαρτήτως αν πρόκειται για παιδαγωγικούς, στρατιωτικούς, βιομηχανικούς ή ιατρικούς μηχανισμούς), εν ολίγοις να αυξάνει τόσο την ευπείθεια όσο και τη χρησιμότητα όλων των στοιχείων του συστήματος. Ο τριπλός στόχος των πειθαρχιών ανταποκρίνεται σε μια σαφή ιστορική συγκυρία. Αφενός, υπάρχει η ισχυρή δημογραφική άνοδος του 18ου αιώνα: αύξηση του ασταθούς πληθυσμού (ένα από τα πρώτα αντικείμενα της πειθαρχίας είναι να σταθεροποιεί· αποτελεί μια μέθοδο αντιμετώπισης του νομαδισμού)· αλλαγή της ποσοτικής κλίμακας των ομάδων που πρόκειται να ελεγχθούν ή να χειραγωγηθούν (από τις αρχές του 17ου αιώνα μέχρι τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης, ο σχολικός πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε, το ίδιο εξάλλου και ο πληθυσμός των ασύλων· ο στρατός σε καιρό ειρήνης απαριθμούσε στα τέλη του 18ου αιώνα περισσότερους από 200.000 άνδρες). Η άλλη πλευρά της συγκυρίας είναι η ανάπτυξη του παραγωγικού μηχανισμού, που γίνεται ολοένα και πιο εκτενής και περίπλοκος, ολοένα και πιο δαπανηρός επίσης, και σε σχέση με τον οποίο ζητούμενο είναι να αυξηθεί η αποδοτικότητά του. Η ανάπτυξη των πειθαρχικών μεθόδων ανταποκρίνεται σ' αυτές τις δύο διαδικασίες ή, μάλλον, ίσως στην αναγκαιότητα να διευθετηθεί η συσχέτισή τους. Ούτε οι υπολειμματικές μορφές της φεουδαρχικής εξουσίας, ούτε οι δομές της διοικητικής μοναρχίας, ούτε οι τοπικοί μηχανισμοί ελέγχου, ούτε η ασταθής σύμπλεξη που υπήρχε μεταξύ τους μπορούσαν να διασφαλίσουν αυτόν τον ρόλο: εμποδίζονταν πραγματικά από τη χασματική και άτακτη επέκταση του δικτύου τους, από τη συχνά συγκρουσιακή τους λειτουργία, αλλά κυρίως από τον «πολυδάπανο» χαρακτήρα της εξουσίας που ασκούνταν στο πλαίσιό τους. Επρόκειτο για πολυδάπανη εξουσία από πολλές απόψεις: διότι είχε άμεσα μεγάλο κόστος για το Δημόσιο Ταμείο, διότι το σύστημα πώλησης των αξιωμάτων ή είσπραξης φόρων επιβάρυνε έμμεσα σε υπερβολικό βαθμό τον πληθυσμό, διότι οι αντιστάσεις που συναντούσε την ωθούσαν σε έναν κύκλο ατέρμονης ισχυροποίησης, διότι λειτουργούσε κυρίως μέσω παρακράτησης (παρακράτηση χρημάτων ή προϊόντων μέσα από την μοναρχική, φεουδαλική, εκκλησιαστική φορολόγηση· παρακράτηση ανδρών ή χρόνου με τις αγγαρείες ή τις επιστρατεύσεις, τον εγκλεισμό των αλητών ή την εκτόπισή τους). Η ανάπτυξη των πειθαρχιών σηματοδοτεί την εμφάνιση στοιχειωδών τεχνικών της εξουσίας που παραπέμπουν σε μια τελείως διαφορετική οικονομία: πρόκειται για συστήματα εξουσίας που αντί να λειτουργούν «με όρους αφαίρεσης» ενσωματώνονται εκ των έσω στην παραγωγική αποτελεσματικότητα των μηχανισμών, στη μεγέθυνση αυτής της αποτελεσματικότητας και στη χρησιμοποίηση του παραγομένου προϊόντος. Στη θέση της παλαιάς θεμελιώδους αρχής «παρακράτηση–βία» που διαπερνούσε την οικονομία της εξουσίας οι πειθαρχίες τοποθετούν την καταστατική αρχή «ηπιότητα–παραγωγή–κέρδος». Πρόκειται για τεχνικές που επιτρέπουν να συναρμοστούν, σύμφωνα με αυτήν την αρχή, η πολλαπλότητα των ανθρώπων και ο πολλαπλασιασμός των μηχανισμών παραγωγής (και με αυτόν τον όρο πρέπει να εννοούμε όχι μόνο την «παραγωγή» με την κυριολεξία του όρου, αλλά την παραγωγή γνώσης και δεξιοτήτων στο σχολείο, την παραγωγή υγείας στα νοσοκομεία, την παραγωγή καταστροφικής δύναμης στον στρατό).

Σε σχέση με αυτό το καθήκον συνάρμοσης, η πειθαρχία οφείλει να επιλύσει ορισμένα προβλήματα για τα οποία δεν ήταν επαρκώς εξοπλισμένη η παλαιά οικονομία της εξουσίας. Μπορεί να μειώσει τη «μη χρησιμότητα» των μαζικών φαινομένων: να περιστείλει από μια πολλαπλότητα ό,τι την καθιστά πολύ λιγότερο εύχρηστη από μια μονάδα· να περιστείλει ό,τι εναντιώνεται στη χρησιμοποίηση του κάθε στοιχείου της και του αθροίσματός τους· να περιστείλει οτιδήποτε από αυτήν υπάρχει κίνδυνος να ακυρώσει τα πλεονεκτήματα του αριθμού· γι' αυτό ακριβώς η πειθαρχία σταθεροποιεί· ακινητοποιεί ή ρυθμίζει τις κινήσεις· διαλύει τις συγχύσεις, τις συμπαγείς συσσωματώσεις πάνω στις αβέβαιες κυκλοφορίες· εδραιώνει υπολογισμένες κατανομές. Πρέπει επίσης να ελέγχει όλες τις δυνάμεις που σχηματίζονται με βάση τη συγκρότηση μιας οργανωμένης πολλαπλότητας· πρέπει να εξουδετερώνει τα φαινόμενα αντιεξουσίας που γεννιούνται από μια τέτοια πολλαπλότητα, και τα οποία αντιστέκονται στην εξουσία που θέλει να κυριαρχήσει σε αυτήν: αναταραχές, εξεγέρσεις, αυθόρμητοι τρόποι οργάνωσης, συμμαχίες –οτιδήποτε μπορεί να παραπέμπει σε οριζόντιες συζεύξεις. Γι' αυτό οι πειθαρχίες χρησιμοποιούν τις διαδικασίες διαμερισμού και καθετότητας, γι' αυτό εισάγουν, ανάμεσα

στα διαφορετικά στοιχεία του ίδιου επιπέδου, διαιρέσεις όσο πιο αδιαπέραστες γίνεται, γι' αυτό ορίζουν πυκνά ιεραρχημένα δίκτυα, γι' αυτό εν ολίγοις αντιτάσσουν στην εγγενή και αντίπαλη δύναμη της πολλαπλότητας τη μέθοδο της συνεχούς και εξατομικευτικής πυραμίδας. Οφείλουν επίσης να αυξάνουν την ιδιαίτερη χρησιμότητα κάθε στοιχείου της πολλαπλότητας, αλλά με τα πιο γρήγορα και τα λιγότερο δαπανηρά μέσα, δηλαδή χρησιμοποιώντας την πολλαπλότητα ως εργαλείο αυτής της μεγέθυνσης: έτσι προκύπτουν, προκειμένου να εξαχθεί από τα σώματα το μέγιστο δυνατό σε επίπεδο χρόνου και δυνάμεων, διάφορες συνολικές μέθοδοι, όπως οι χρήσεις του χρόνου, οι συλλογικές μορφές εκγύμνασης, οι ασκήσεις, η σφαιρική και ταυτοχρόνως λεπτομερής επιτήρηση. Επιπλέον, οι πειθαρχίες οφείλουν να αυξάνουν τη χρησιμότητα που προσιδιάζει στις πολλαπλότητες, και να καθιστούν καθεμιά τους πιο χρήσιμη από το απλό άθροισμα των στοιχείων της: προκειμένου να αυξηθούν τα χρησιμοποιήσιμα αποτελέσματα του πολλαπλού, οι πειθαρχίες ορίζουν τακτικές κατανομής, αμοιβαίας συνάρμοσης των σωμάτων, των χειρονομιών και των ρυθμών, διαφοροποίησης των ικανοτήτων, αμοιβαίου συντονισμού σε σχέση με τους μηχανισμούς ή τα καθήκοντα. Τέλος, η πειθαρχία οφείλει να θέσει σε κίνηση τις σχέσεις εξουσίας, όχι από πάνω αλλά μέσα στον ίδιο τον ιστό της πολλαπλότητας, με τρόπο όσο το δυνατόν πιο διακριτικό και καλύτερα συναρθρωμένο γίνεται με τις άλλες λειτουργίες αυτών των πολλαπλοτήτων, αλλά και όσο λιγότερο δαπανηρό γίνεται: σ' αυτό ανταποκρίνονται εργαλεία εξουσίας τα οποία είναι ανώνυμα και συνεκτατά με την πολλαπλότητα που οργανώνουν, όπως η ιεραρχική επιτήρηση, η συνεχής καταγραφή, η διηνεκής κρίση και ταξινόμηση. Εν ολίγοις, ζητούμενο είναι να αντικατασταθεί μια εξουσία που εκδηλώνεται μέσω της λαμπρότητας εκείνων που την ασκούν με μια εξουσία που αντικειμενοποιεί ύπουλα εκείνους στους οποίους εφαρμόζεται· να σχηματιστεί μια γνώση γι' αυτούς παρά να ξεδιπλωθούν τα στομφώδη διακριτικά γνωρίσματα της ανώτατης αρχής. Κοντολογίς, οι πειθαρχίες είναι το σύνολο των μικροσκοπικών τεχνικών εφευρέσεων που επέτρεψαν να αυξηθεί το χρήσιμο μέγεθος των πολλαπλοτήτων, μειώνοντας τις δυσχέρειες της εξουσίας, που για να τις καταστήσει χρήσιμες οφείλει ακριβώς να τις διευθύνει. Μια πολλαπλότητα, είτε πρόκειται για εργαστήρι είτε για έθνος, για στρατό ή για σχολείο, φτάνει στο κατώφλι της πειθαρχίας όταν η σχέση των δύο γίνεται ευνοϊκή.

Αν η οικονομική απογείωση της Δύσης ξεκίνησε με τις μεθόδους που επέτρεψαν τη συσσώρευση του κεφαλαίου, μπορούμε ίσως να πούμε ότι οι μέθοδοι για τη διαχείριση της συσσώρευσης των ανθρώπων επέτρεψαν μια

πολιτική απογείωση σε σχέση με τις παραδοσιακές, τελετουργικές, δαπανηρές, βίαιες μορφές εξουσίας, οι οποίες, καθώς γρήγορα περιέπεσαν σε αχρηστία, αντικαταστάθηκαν από μια επιδέξια και υπολογισμένη τεχνολογία της καθυπόταξης. Στην πραγματικότητα, οι δύο διαδικασίες, η συσσώρευση των ανθρώπων και η συσσώρευση του κεφαλαίου, δεν μπορούν να διαχωριστούν· δεν θα ήταν δυνατό να επιλυθεί το πρόβλημα της συσσώρευσης των ανθρώπων δίχως την ανάπτυξη ενός παραγωγικού μηχανισμού ικανού τόσο να τους συντηρεί όσο και να τους χρησιμοποιεί· αντιστρόφως, οι τεχνικές που καθιστούν χρήσιμη τη συσσωρευτική πολλαπλότητα των ανθρώπων επιταχύνουν την κίνηση συσσώρευσης του κεφαλαίου. Σε ένα λιγότερο γενικό επίπεδο, οι τεχνολογικές μεταβολές του παραγωγικού μηχανισμού, ο καταμερισμός της εργασίας, και η εκπόνηση πειθαρχικών μεθόδων διατήρησαν πολύ στενές σχέσεις μεταξύ τους.[28] Καθένας εκ των δύο όρων κατέστησε εφικτό τον άλλον, αλλά και αναγκαίο· καθένας εκ των δύο χρησίμευσε ως πρότυπο για τον άλλον. Η πειθαρχική πυραμίδα συγκρότησε το μικρό κύτταρο εξουσίας στο εσωτερικό του οποίου ο χωρισμός, ο συντονισμός και ο έλεγχος των καθηκόντων επιβλήθηκαν και κατέστησαν αποτελεσματικοί· και ο αναλυτικός διατετραγωνισμός του χρόνου, των χειρονομιών, των σωματικών δυνάμεων αποτέλεσε ένα τελεστικό σχήμα που μπόρεσε εύκολα να μεταβιβαστεί από τις ομάδες προς υποταγή στους μηχανισμούς της παραγωγής· η μαζική προβολή των στρατιωτικών μεθόδων στη βιομηχανική οργάνωση ήταν ένα παράδειγμα μια τέτοιας μορφοποίησης του καταμερισμού εργασίας με βάση σχήματα εξουσίας. Από την άλλη, όμως, η τεχνική ανάλυση της παραγωγικής διαδικασίας και η «μηχανική» αποσύνθεσή της προβλήθηκαν στην εργασιακή δύναμη που είχε καθήκον να τη διασφαλίζει: η συγκρότηση αυτών των πειθαρχικών μηχανών, όπου συντίθενται και κατ' επέκταση διευρύνονται οι ατομικές δυνάμεις τις οποίες συνδέουν είναι αποτέλεσμα αυτής της προβολής. Ας πούμε ότι η πειθαρχία είναι η ενιαία τεχνική μέθοδος με την οποία η δύναμη του σώματος μειώνεται με τα ελάχιστα έξοδα ως «πολιτική» δύναμη και συγχρόνως μεγιστοποιείται ως χρήσιμη δύναμη. Η ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας χρειάστηκε την ειδική τροπικότητα της πειθαρχικής εξουσίας, της οποίας οι γενικές μορφές, οι μέθοδοι υποταγής των δυνάμεων και των σωμάτων, κοντολογίς η «πολιτική ανατομία», μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε πολιτικά καθεστώτα σε μηχανισμούς και θεσμούς πολύ διαφορετικής φύσεως.

28. Βλ. K. Marx, *Le Capital*, βιβλίο I, τμήμα 4, κεφ. XIII, και την πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση των F. Guerry-D. Deleule, *Le Corps productif*, 1973.

2. Η πανοπτική τροπικότητα της εξουσίας (στο στοιχειώδες, τεχνικό και ταπεινά υλικό επίπεδο στο οποίο τοποθετείται) δεν τελεί υπό την άμεση εξάρτηση των μεγάλων νομικο-πολιτικών δομών μιας κοινωνίας, ούτε συνιστά άμεση προέκτασή τους· ωστόσο, δεν είναι και απολύτως ανεξάρτητη. Ιστορικά, η διαδικασία με την οποία η αστική τάξη έγινε η πολιτικά κυρίαρχη τάξη κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα καλύφθηκε από την εγκαθίδρυση ενός ρητού, κωδικευμένου, τυπικά εξισωτικού νομικού πλαισίου, και από την οργάνωση ενός καθεστώτος κοινοβουλευτικού και αντιπροσωπευτικού τύπου. Ωστόσο, η ανάπτυξη και η γενίκευση των πειθαρχικών μηχανισμών αποτέλεσαν την άλλη πλευρά, τη σκοτεινή όψη, αυτών των διαδικασιών. Η γενική νομική μορφή που εξασφάλιζε ένα σύστημα κατ' αρχήν εξισωτικών δικαιωμάτων υποστηρίχθηκε από αυτούς τους ισχνούς, καθημερινούς και υλικούς μηχανισμούς, από όλα αυτά τα κατ' ουσίαν ανισοτικά και ασύμμετρα συστήματα μικροεξουσίας, στα οποία συνίστανται οι πειθαρχίες. Και εάν, με τυπικούς όρους, το αντιπροσωπευτικό καθεστώς επιτρέπει, άμεσα ή έμμεσα, με ή χωρίς αλλαγή σκυτάλης, η βούληση όλων να συνιστά τη θεμελιώδη βαθμίδα της ανώτατης πολιτειακής αρχής, από την άλλη οι πειθαρχίες προσφέρουν στη βάση την εγγύηση για την υποταγή των δυνάμεων και των σωμάτων. Οι πραγματικές και σωματικές πειθαρχίες αποτέλεσαν το υπέδαφος των τυπικών και νομικών ελευθεριών. Το συμβόλαιο μπορούσε κάλλιστα να παρουσιάζεται ως ιδεατό θεμέλιο του δικαίου και της πολιτικής εξουσίας, αλλά ο πανοπτισμός συνιστούσε την καθολικά διαδεδομένη τεχνική μέθοδο του καταναγκασμού. Δεν σταμάτησε να διαπερνά σε βάθος τις νομικές δομές της κοινωνίας, θέτοντας σε λειτουργία τους πραγματικούς μηχανισμούς της εξουσίας, σε αντίθεση με τα τυπικά πλαίσια που είχε εξασφαλίσει. Ο «Διαφωτισμός» που ανακάλυψε τις ελευθερίες, επινόησε επίσης και τις πειθαρχίες.

Φαινομενικά, οι πειθαρχίες δεν αποτελούν τίποτε παραπάνω από ένα υποδίκαιο. Φαίνονται να προεκτείνουν μέχρι το απειροελάχιστο επίπεδο των ενικών υπάρξεων τις γενικές μορφές που ορίζονται από το δίκαιο. Ή, επίσης, μοιάζουν με τρόπους εκμάθησης που επιτρέπουν στα άτομα να ενταχθούν σ' αυτές τις γενικές απαιτήσεις. Σε μια τέτοια περίπτωση θα προέκτειναν τον ίδιο τύπο δικαίου, αλλά σε διαφορετική κλίμακα, με αποτέλεσμα να τον καθιστούν έτσι πιο σχολαστικό και ασφαλώς πιο επιεική. Ωστόσο, θα πρέπει μάλλον να διακρίνουμε στις πειθαρχίες ένα είδος αντι-δικαίου. Σαφής ρόλος τους είναι να εισαγάγουν ανυπέρβλητες ασυμμετρίες και να αποκλείουν αμοιβαιότητες. Κατ' αρχάς, επειδή η πειθαρχία δημιουργεί ανάμεσα στα άτομα έναν «ιδιωτικό» χώρο, ως μια σχέση καταναγκασμών που διαφέρει καθ' ολοκληρίαν

από την υποχρέωση που ορίζει ένα συμβόλαιο. Η αποδοχή μιας πειθαρχίας μπορεί κάλλιστα να προσυπογράφεται μέσω ενός συμβολαίου. Ο τρόπος που επιβάλλεται η πειθαρχία, οι μηχανισμοί που θέτει σε λειτουργία, η μη αναστρέψιμη υποταγή των μεν στους δε, το «πλεόνασμα εξουσίας» που παγιώνεται πάντοτε στην ίδια πλευρά, η άνιση θέση των διαφόρων «εταίρων» σε σχέση με τον κοινό κανονισμό αντιπαραθέτουν τον δεσμό της πειθαρχίας με τον δεσμό του συμβολαίου, και επιτρέπουν να στρεβλώνεται συστηματικά ο τελευταίος εφόσον έχει ως περιεχόμενο έναν πειθαρχικό μηχανισμό. Λόγου χάρη, γνωρίζουμε πόσες πραγματικές διαδικασίες επηρεάζουν τη νομική μυθοπλασία του συμβολαίου εργασίας· η πειθαρχία του εργαστηρίου δεν είναι η λιγότερο σημαντική από αυτές. Επιπλέον, ενώ τα νομικά συστήματα χαρακτηρίζουν τα υποκείμενα δικαίου, σύμφωνα με καθολικούς Κανόνες, οι πειθαρχίες από την πλευρά τους κατηγοριοποιούν, ταξινομούν και εξειδικεύουν· κατανέμουν κατά μήκος μιας κλίμακας, διαμοιράζουν γύρω από έναν Κανόνα, ιεραρχούν τα άτομα τα μεν σε σχέση με τα δε, και οριακά υποβιβάζουν και απαξιώνουν. Σε κάθε περίπτωση, στον χώρο και κατά τον χρόνο που ασκούν τον έλεγχό τους και ενεργοποιούν τις ασυμμετρίες της εξουσίας τους, επιφέρουν μια αναστολή του δικαίου, που δεν είναι ποτέ ολική αλλά και ποτέ μηδαμινή. Όσο νομότυπη και θεσμική κι αν είναι η πειθαρχία, ως μηχανισμός συνιστά ένα «αντι-δίκαιο». Και αν ο καθολικός νομικισμός της νεότερης κοινωνίας μοιάζει να θέτει όρια στην άσκηση των εξουσιών, ο πανοπτισμός της που έχει διαδοθεί παντού θέτει σε λειτουργία, αντίρροπα προς το δίκαιο, μια μηχανή ταυτοχρόνως αχανή και σχολαστική που υποστηρίζει, ενδυναμώνει, πολλαπλασιάζει την ασυμμετρία των εξουσιών και καθιστά μάταια τα όρια που έχουν χαραχτεί γι' αυτήν. Οι κατώτατες πειθαρχίες, οι καθημερινοί πανοπτισμοί, μπορούν πράγματι να βρίσκονται κάτω από το επίπεδο όπου αναδύονται οι μεγάλοι μηχανισμοί και οι μεγάλοι πολιτικοί αγώνες. Στη γενεαλογία της νεότερης κοινωνίας αποτέλεσαν, και σε συνδυασμό με την ταξική κυριαρχία που τη διαπερνά, το πολιτικό αντιστάθμισμα των νομικών Κανόνων βάσει των οποίων κατανεμόταν η εξουσία. Εξ ου και η σημασία που επί μακρόν αποδιδόταν στις μικρομεθόδους της πειθαρχίας, σ' αυτές τις μικρές πανουργίες που επινόησε, ή επίσης στις γνώσεις που της παρέχουν ένα ομολογήσιμο πρόσωπο· εξ ου και ο φόβος απαλλαγής από αυτές, εφόσον δεν έχει βρεθεί υποκατάστατο· εξ ου και ο ισχυρισμός ότι βρίσκονται στα ίδια τα θεμέλια της κοινωνίας και της ισορροπίας της, ενώ αποτελούν μια σειρά μηχανισμούς για να θέτουν εκτός ισορροπίας οριστικά και παντού τις σχέσεις εξουσίας· εξ ου και το γεγονός ότι επιμένουν να τις παρουσιάζουν ως την ταπεινή αλλά

συγκεκριμένη μορφή κάθε ηθικής, ενώ αποτελούν μια δέσμη από τεχνικές αφενός υλικές και αφετέρου πολιτικές.

Για να επιστρέψουμε στο πρόβλημα του νόμιμου κολασμού, η φυλακή, μαζί με όλη τη σωφρονιστική τεχνολογία που τη συνοδεύει, θα πρέπει να τοποθετηθεί εκεί ακριβώς: στο σημείο όπου διενεργείται η στρέψη της κωδικοποιημένης εξουσίας του τιμωρείν σε μια πειθαρχική εξουσία του επιτηρείν· στο σημείο όπου ο καθολικός κολασμός των νόμων εφαρμόζεται επιλεκτικά σε ορισμένα άτομα, που είναι πάντοτε τα ίδια· στο σημείο όπου η αποκατάσταση των υποκειμένων δικαίου μέσω της ποινής γίνεται χρήσιμη εκγύμναση του εγκληματία· στο σημείο όπου το δίκαιο αντιστρέφεται και εξέρχεται του εαυτού του και όπου το αντι-δίκαιο γίνεται το πραγματικό και θεσμοποιημένο περιεχόμενο των νομικών μορφών. Επομένως, η τιμωρητική εξουσία δεν γενικεύεται λόγω της καθολικής συνείδησης του νόμου σε κάθε υποκείμενο δικαίου, αλλά λόγω της εύρυθμης επέκτασης και του απείρως πυκνού νήματος των πανοπτικών μεθόδων.

3. Αν εξεταστούν χωριστά, οι περισσότερες από αυτές τις πειθαρχικές μεθόδους διαθέτουν μακρά ιστορία. Ομως, κατά τον 18ο αιώνα το σημείο της καινοτομίας έγκειται στο γεγονός ότι καθώς συντίθενται και γενικεύονται φτάνουν σε ένα επίπεδο απ' όπου η διαμόρφωση γνώσης και η επαύξηση εξουσίας ενδυναμώνονται σταθερά σύμφωνα με μια κυκλική διαδικασία. Τότε οι πειθαρχίες δρασκελίζουν το «τεχνολογικό» κατώφλι. Το νοσοκομείο κατ' αρχάς, το σχολείο στη συνέχεια, το εργαστήρι αργότερα δεν «τέθηκαν σε τάξη» απλώς από τις πειθαρχίες· χάρη σ' αυτές, απέκτησαν τέτοιου είδους χαρακτηριστικά ώστε κάθε μηχανισμός αντικειμενοποίησης να ισοδυναμεί εν προκειμένω με εργαλείο καθυπόταξης και κάθε ανάπτυξη εξουσίας να ανοίγει τον δρόμο σε πιθανές γνώσεις· με αφετηρία αυτόν ακριβώς τον δεσμό, που προσιδιάζει στα τεχνολογικά συστήματα, σχηματίστηκαν εντός του πειθαρχικού στοιχείου η κλινική ιατρική, η ψυχιατρική, η παιδοψυχολογία, η ψυχοπαιδαγωγική, ο εξορθολογισμός της εργασίας. Συνεπώς, πρόκειται για διπλή διαδικασία: επιστημολογική απελευθέρωση με βάση μια εκλέπτυνση των σχέσεων εξουσίας και πολλαπλασιασμός των αποτελεσμάτων εξουσίας χάρη στη διαμόρφωση και τη συσσώρευση νέων γνώσεων.

Η εξάπλωση των πειθαρχικών μεθόδων εγγράφεται σε μια μακρά ιστορική διαδικασία: τη σχεδόν ταυτόχρονη ανάπτυξη πολλών άλλων τεχνολογιών – αγρονομικών, βιομηχανικών, οικονομικών. Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε ότι συγκριτικά με τις μεταλλευτικές βιομηχανίες, την αναδυόμενη χημεία, τις μεθόδους εθνικής λογιστικής, συγκριτικά με τις υψικαμίνους ή την ατμομηχανή, ο πανοπτισμός δεν ήταν και πολύ διάσημος. Δεν αναγνωρίζεται σ' αυτόν παρά μια παράξενη μικρή ουτοπία, το όνειρο μιας μοχθηρίας –ως εάν ο Bentham να ήταν ο Fourier μιας αστυνομικής κοινωνίας, το Φαλανστήριο της οποίας θα είχε τη μορφή του Πανοπτικού. Κι όμως, επρόκειτο για την αφηρημένη μορφή μιας εξόχως πραγματικής τεχνολογίας, μιας τεχνολογίας των ατόμων. Υπήρξαν συγκριμένες αιτίες που της επιφυλάχθηκαν τόσο λίγα εγκώμια. Η προφανέστερη είναι ότι οι λόγοι στους οποίους άνοιξε τον δρόμο σπανίως απέκτησαν, έξω από το πλαίσιο των ακαδημαϊκών ταξινομήσεων, χαρακτήρα επιστημών. Αλλά η πιο πραγματική είναι ασφαλώς ότι η εξουσία την οποία ενεργοποιεί και επιτρέπει να επαυξηθεί είναι μια άμεση και υλική εξουσία που ασκούν οι άνθρωποι, οι μεν στους δε. Σε ένα σημείο κατάληξης που δεν είναι και τόσο ένδοξο αντιστοιχεί μια καταγωγή που δύσκολα ομολογείται. Θα ήταν, όμως, άδικο να συγκρίνουμε τις πειθαρχικές μεθόδους με εφευρέσεις όπως η ατμομηχανή ή το μικροσκόπιο του Amici. Είναι κάτι πολύ λιγότερο· ωστόσο, κατά κάποιον τρόπο είναι κάτι πολύ παραπάνω. Αν έπρεπε να βρούμε ένα ιστορικό ισοδύναμο ή έστω ένα σημείο σύγκρισης γι' αυτές, θα έπρεπε να το αναζητήσουμε περισσότερο στην «ιεροεξεταστική» τεχνική.

Ο 18ος αιώνας επινόησε τις τεχνικές της πειθαρχίας και της εξέτασης, όπως περίπου ο Μεσαίωνας επινόησε τη δικαστική ανάκριση, αλλά από τελείως διαφορετικούς δρόμους. Η ανακριτική διαδικασία, παλαιά δημοσιονομική και διοικητική τεχνική, αναπτύχθηκε κυρίως με την αναδιοργάνωση της Εκκλησίας και την αύξηση των πριγκιπάτων κατά τον 12ο και τον 13ο αιώνα. Τότε διείσδυσε με την ευρύτητα που γνωρίζουμε στη νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, και εν συνεχεία στα κοσμικά δικαστήρια. Έτσι, η ανάκριση ως αυταρχική έρευνα μιας αλήθειας διαπιστωμένης ή πιστοποιημένης ερχόταν σε αντίθεση με τις παλαιές διαδικασίες του όρκου, της ορδαλίας, της δικαστικής μονομαχίας, της θεοκρισίας, ή επίσης της συναλλαγής μεταξύ ιδιωτών. Η ανάκριση ήταν η ανώτατη εξουσία που ιδιοποιούνταν το δικαίωμα να ορίζει το αληθές με βάση έναν ορισμένο αριθμό εύτακτων τεχνικών. Ωστόσο, αν η ανάκριση αποτελεί έκτοτε αναπόσπαστο τμήμα της δυτικής δικαιοσύνης (μέχρι και σήμερα), δεν θα πρέπει να λησμονούμε ούτε την πολιτική καταγωγή της, τους δεσμούς της με τη γέννηση των κρατών και τη μοναρχική ανώτατη αρχή, ούτε τη μεταγενέστερη μετατόπισή της και τον ρόλο της στον σχηματισμό της γνώσης. Πράγματι, η ανακριτική έρευνα αποτέλεσε ίσως τη στοιχειώδη αλλά και θεμελιώδη βάση για τη συγκρότηση των εμπειρικών επιστημών, με την έννοια ότι αποτέλεσε τη νομικο-πολιτική μήτρα αυτής της πειραματικής γνώσης, για την οποία γνωρίζουμε καλά ότι απελευθερώθηκε

προς τα τέλη του Μεσαίωνα. Είναι ίσως αλήθεια ότι στην αρχαία Ελλάδα τα Μαθηματικά γεννήθηκαν από τις τεχνικές μέτρησης· σε κάθε περίπτωση, οι επιστήμες της φύσης γεννήθηκαν εν μέρει, στα τέλη του Μεσαίωνα, από τις ανακριτικές πρακτικές. Η μεγάλη εμπειρική γνώση που κάλυψε τα πράγματα του κόσμου και τα μετέγραψε στη διάταξη ενός απεριόριστου λόγου που διαπιστώνει, περιγράφει και καθιδρύει τα «γεγονότα» (τη στιγμή μάλιστα που ο δυτικός κόσμος ξεκινούσε την οικονομική και πολιτική κατάκτηση αυτού του ίδιου κόσμου), έχει ίσως ως τελεστικό πρότυπό της την Ιερά Εξέταση – αυτήν την τεράστια επινόηση που η πρόσφατη πραότητά μας τοποθέτησε στη σκιά της μνήμης μας.

Όμως, ό,τι ήταν αυτή η πολιτικο-νομική, διοικητική και ποινική, θρησκευτική και κοσμική ανάκριση για τις επιστήμες της φύσης, ήταν η πειθαρχική ανάλυση για τις επιστήμες του ανθρώπου. Η τεχνική μήτρα αυτών των επιστημών, με τις οποίες μαγεύεται η «ανθρωποσύνη» μας εδώ και πάνω από έναν αιώνα, βρίσκεται στη λεπτολόγο και μοχθηρή σχολαστικότητα των πειθαρχιών και των ερευνών τους. Ίσως αυτές να είναι για την ψυχολογία, την ψυχιατρική, την παιδαγωγική, την εγκληματολογία, και για τόσες άλλες παράδοξες γνώσεις ό,τι ήταν η φρικτή ανακριτική εξουσία για την ήρεμη γνώση των ζώων, των φυτών ή της γης. Άλλη εξουσία, άλλη γνώση. Στο κατώφλι της κλασικής εποχής ο Bacon, ο άνθρωπος του νόμου και του κράτους, επιχείρησε να συγκροτήσει για τις εμπειρικές επιστήμες τη μεθοδολογία της ανάκρισης. Ποιος Μέγας Επιτηρητής θα συγκροτήσει τη μεθοδολογία της εξέτασης για τις επιστήμες του ανθρώπου; Εκτός, βέβαια, αν δεν είναι δυνατόν. Διότι, αν αληθεύει ότι η ανάκριση, αποκτώντας χαρακτήρα τεχνικής για τις εμπειρικές επιστήμες, αποδεσμεύτηκε από την ιεροεξεταστική διαδικασία στην οποία ρίζωνε ιστορικά, από την άλλη η εξέταση παρέμεινε κατά το δυνατόν εγγύτερα στην πειθαρχική εξουσία που τη διαμόρφωσε. Συνιστά ακόμη, και πάντα, ένα εγγενές στοιχείο των πειθαρχιών. Φαίνεται βέβαια ότι καθώς ενσωματώθηκε σε επιστήμες υπέστη έναν θεωρητικό εξαγνισμό, όπως η ψυχιατρική και η ψυχολογία. Και πράγματι, τη βλέπουμε, υπό τη μορφή τεστ, συζητήσεων, ερωτηματολογίων, γνωμοδοτήσεων να διορθώνει φαινομενικά τους μηχανισμούς της πειθαρχίας: η σχολική ψυχολογία έχει αναλάβει να διορθώνει την αυστηρότητα του σχολείου, όπως η ιατρική ή ψυχιατρική συζήτηση έχει αναλάβει να διορθώνει τα αποτελέσματα της εργασιακής πειθαρχίας. Δεν πρέπει όμως να ξεγελιόμαστε: αυτές οι τεχνικές παραπέμπουν απλώς τα άτομα από μια πειθαρχική βαθμίδα σε μια άλλη, και αναπαράγουν, υπό συμπυκνωμένη ή τυποποιημένη μορφή, το σχήμα εξουσίας-γνώσης που προσιδιάζει σε

κάθε πειθαρχία.[29] Η μεγάλη ανακριτική έρευνα που κατέστησε εφικτές τις επιστήμες της φύσης αποδεσμεύτηκε από το πολιτικο-νομικό πρότυπό της. Τουναντίον, η εξέταση εμπλέκεται πάντα στην πειθαρχική τεχνολογία.

Η ανακριτική διαδικασία του Μεσαίωνα επιβλήθηκε στην παλαιά κατηγορητική δικαιοσύνη, αλλά χάρη σε μια διαδικασία που ήρθε από πάνω. Η πειθαρχική τεχνική, από την πλευρά της, κυρίευσε ύπουλα και τρόπον τινά από κάτω μια ποινική δικαιοσύνη που παραμένει ακόμη, ως προς την αρχή της, ανακριτική. Όλες οι μεγάλες μετατοπίσεις που χαρακτηρίζουν τη νεότερη ποινικότητα –η προβληματοποίηση του εγκληματία πίσω από το έγκλημά του, η έγνοια για μια τιμωρία που να συνιστά σωφρονισμό, θεραπευτική, κανονικοποίηση, ο επιμερισμός της πράξης της δικαστικής κρίσης σε διάφορες βαθμίδες που υποτίθεται ότι μετρούν, εκτιμούν, διαγιγνώσκουν, θεραπεύουν, μετασχηματίζουν τα άτομα–, όλα τούτα φανερώνουν τη διείσδυση της πειθαρχικής εξέτασης στη δικαστική έρευνα.

Αυτό που εφεξής επιβάλλεται στην ποινική δικαιοσύνη ως σημείο εφαρμογής της, ως το «χρήσιμο» αντικείμενό της, δεν θα είναι πλέον το σώμα του ενόχου που ορθώνεται ενάντια στο σώμα του βασιλιά· δεν θα είναι ούτε επίσης το υποκείμενο δικαίου ενός ιδεατού συμφώνου· αλλά θα είναι το πειθαρχικό άτομο. Το ακρότατο σημείο της ποινικής δικαιοσύνης επί Παλαιού Καθεστώτος ήταν η άπειρη κατάτμηση του σώματος του βασιλοκτόνου: πρόκειται για εκδήλωση της ισχυρότερης εξουσίας πάνω στο σώμα του μεγαλύτερου εγκληματία, η καταστροφή του οποίου καταδεικνύει το έγκλημα στην ίδια του την αλήθεια. Το ιδεατό σημείο της σημερινής ποινικότητας είναι μάλλον η απεριόριστη πειθαρχία: μια ατέρμονη ανάκριση, μια ανακριτική έρευνα που θα προεκτεινόταν δίχως όρια σε μια σχολαστική και ολοένα και πιο αναλυτική παρακολούθηση, μια δικαστική κρίση που θα συνιστούσε συγχρόνως έναν φάκελο που δεν κλείνει ποτέ, η υπολογισμένη ηπιότητα μιας ποινής που διαπλέκεται με την πεισματική περιέργεια μιας εξέτασης, μια διαδικασία που θα αποτελούσε ταυτοχρόνως τη συνεχή μέτρηση μιας απόκλισης σε σχέση με έναν απρόσιτο Κανόνα και την ασύμπτωτη κίνηση που εξαναγκάζει τον καθένα να τον συναντά επ' άπειρον. Το βασανιστήριο συνιστά λογική ολοκλήρωση μιας διαδικασίας που διατάχθηκε από την Ιερά Εξέταση. Η θέση υπό «παρακολούθηση» συνιστά φυσική προέκταση μιας δικαιοσύνης κυριευμένης από τις πειθαρχικές μεθόδους και τις εξεταστικές διαδικασίες. Τι το περίεργο αν η κυψελωτή φυλακή, με το ωρολόγιο πρόγραμμα,

29. Σε σχέση με αυτό, βλ. Michel Tort, *Q.I.*, 1974.

την υποχρεωτική εργασία, τις βαθμίδες επιτήρησης και βαθμολόγησης, τους δασκάλους κανονικότητας, που προέκτειναν και πολλαπλασίασαν τις λειτουργίες του δικαστή, έγινε το νεότερο εργαλείο του ποινικού συστήματος; Τι το περίεργο αν η φυλακή μοιάζει με τα εργοστάσια, με τα σχολεία, τους στρατώνες, τα νοσοκομεία, που όλα μοιάζουν με φυλακές;

IV.
ΦΥΛΑΚΗ